

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ТА АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ХЕРСОНА
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав: здобувач 2 курсу 07-142М групи
Спеціальності: 032 Історія та археологія
Освітньо-професійної програми: Історія та
археологія
Білецький Олексій Сергійович

Керівник д.і.н., професор
Черемісін Олександр Вікторович

Рецензент: вчитель історії, вчитель вищої
категорії, старший вчитель, Херсонського
ліцею № 51 Херсонської міської ради
Синяков Роман Олегович

ЗМІСТ

ВСТУП

3

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

6

1.1. Історіографія проблеми

6

1.2. Джерельна база дослідження

10

РОЗДІЛ II. ПОНЯТТЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ ТА АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

2.1. Співвідношення понять історико-культурна та археологічна спадщина

2.2. Сучасне законодавство, що регулює дослідження історико-культурної та археологічної спадщини

15

15

24

РОЗДІЛ III. СУЧАСНІ СПРОБИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ ТА АРХЕОЛОГІЧНО

СПАДЩИНИ ХЕРСОНА

31

3.1. Вивчення підвалів, підземель та катакомб Херсона

31

3.2. Знахідки під час досліджень підвалів, підземель та катакомб

46

ВИСНОВКИ

50

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

55

ДОДАТКИ

59

ВСТУП

Вивчаючи історію, необхідно пам'ятати про важливість збереження культурної спадщини. Її можна розглядати як сукупність матеріальних і духовних надбань, пам'яток, історико-культурних об'єктів і територій,

успадкованих від попередніх поколінь, які зберігають свою автентичність і національну культурну самобутність і відображають внесок країни та її народу в розвиток світової цивілізації. . Нині місце України в європейському культурному просторі значною мірою залежить від ставлення до історичної пам'яті, ступеня збереження національних традицій та власне культурної спадщини. Усі відповідні об'єкти на території України охороняються згідно з чинним законодавством – це один із пріоритетів діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування та міжнародно-правове зобов'язання. Крім того, Україна не лише забезпечує охорону всіх історичних та інших пам'яток культури, а й вживає заходів для повернення культурних цінностей людям за її межі. Все це унікальний духовний капітал і соціальний капітал, ресурси для сталого соціального розвитку. Важливим є також і дослідження тих чинників, які впливали на формування культурно-історичної та археологічної спадщини України в цілому, і для нашого регіону – Херсона. Ці аспекти визначають **актуальність** обраної теми дослідження.

Об'єктом дослідження є історія херсонських підземель та катакомб наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Предметом дослідження є історико-культурна та археологічна спадщина Херсона.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей історико-культурної спадщини Херсона.

Відповідно до окресленої мети були сформовані **завдання** дослідження:

- дослідити історіографію проблеми та визначити джерельну базу роботи;
- визначити поняття культурно-історичної спадщини і його тотожність із археологічною спадщиною;
- охарактеризувати сучасне законодавство щодо охорони пам'яток історико-культурної спадщини;
- проаналізувати характер проведених робіт під час знайомства з підземеллями, підвалами та катакомбами Херсона;
- визначити доцільність вивчення історико-культурної спадщини Херсона в майбутньому.

Хронологічні межі дослідження охоплюють два періоди: 1) кінець XVIII – початок XX ст., тобто час формування історико-культурної спадщини Херсона; 2) початок XXI ст., коли вдалось провести ознайомчо-розчищувальні роботи в підвалах, підземеллях та катакомбах Херсона.

Територіальні межі дослідження визначаються територією Херсона згідно сучасного адміністративно-територіального поділу.

Методи дослідження. Методологічну основу кваліфікаційної роботи становлять принципи всебічності, об'єктивності та історизму. Крім того, у ході дослідження залучалися загальнонаукові методи, зокрема, типологізація та систематизація. У нагоді став й історичний проблемно-хронологічний метод та метод класифікації.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали можуть бути використані під час підготовки до семінарів з відповідних тем, чи для підготовки до уроків чи позакласних заходів у школі, що присвячені культурному розвитку Херсона наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обрання теми кваліфікаційної роботи здійснювалося з урахуванням ініціативної теми кафедри історії, археології та методики викладання «Регіональна історія України, історіографія, методологія та джерельна база»

Апробація результатів дослідження. Матеріали з проведеного дослідження отримали апробацію у ході проведення: Усеукраїнської науково-практичної конференції «Філософсько-світоглядний вимір сучасності: міжгалузеві диспути» 16-17 листопада 2023 р.; публічної лекції в рамках освітньо-історичного марафону «Знай наших» 14 вересня 2024 р. на тему: «Прогулянка підземеллями Херсона»; Всеукраїнській науково-практичній конференції «Херсон 8.10» 11 листопада 2024 р.

Публікації. Здійснено публікацію наукової статті: Регіональна преса як джерело вивчення підземель і катакомб Херсона у XIX – початку XX ст. *Збірник наукових праць «Магістерські студії»*. Альманах. Івано-Франківськ: ХДУ, 2023 Вип. 24. (готується до друку).

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Розкриваючи історіографію проблеми вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що витoki вивчення теми носили здебільшого не науковий, а публіцистичний характер. Початок слід віднести до кінця ХІХ ст. і відбувалося це здебільшого випадково. У радянські часи даною темою наукова спільнота особливо не цікавилась, вважаючи її неактуальною. З переходом України до незалежного життя цією тематикою звернулись, головним чином, ентузіасти і

пошукачі пригод, тому наявні праці в історіографії не можна вважати репрезентативними.

У тематиці історико-культурних процесів відбуваються динамічні дискусії у науковому просторі в дослідженнях як вітчизняних так і іноземних науковців. Так наприклад, тематику досліджень з історико-культурних процесів популяризують Н.Паньківа [17], О.Бірьова [1], Л. Танантул [33], А. Головка [6], В. Горбик [7], Г. Денисенко [7], П. Скрипник [7], О. Копієвська [11], С. Кот [13], К. Поливач [23] тощо. Теоретичні засади вітчизняного пам'яткознавства трактуються в роботах В. Холодок [37] та інших провідних науковців. Окремими організаційно-правовими аспектами в сфері державного управління культурною спадщиною опрацьовували В.Ветров [2], В. Вовкодав [3], М. Губочкін [8], Н. Ганусевич [5] та багато інших.

Свою працю В. Горбик та Г. Денисенко [7, с. 90-95] присвятили вивченню суті і значенню проблемі збереженості пам'ятників історії і культури України крізь призму аналізу історії формування охорони пам'яток почавши з часів Київської Русі. Автори звернули увагу на те, що в Україні збережена велика кількість пам'яток історії, які потрібно зберігти і ввести до наукового обігу. Майбутні покоління повинні займатись у майбутньому збереженням їх і залученням громадськості до унеможливлення їх руйнації.

Дослідження О. Копієвської [11, с. 25-30] присвячувалось еволюції осмислень процесів трансформацій в культурних практиках сучасності. Авторка систематизувала їхні термінологічні інтерпретації, виокремила моделі змінних процесів, які відбувались в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Виокремлено роль і значення в соціокультурних картуваннях у культурних практиках сьогодення, визначено його провідне становище у репрезентації та організації культурно-дозвільного вітчизняного простору. Водночас, визначено головних стейкхолдерів в культурних трансформаціях, піддано аналізу інституційні засади та організаційно-правові механізми в реалізації культурної функції держави, виявлено та схарактеризовано культуротворчі засади і потенціал головних соціокультурних інститутів з метою задоволення культурних потреб громадянина.

Робота С. Кота [13, с. 10-27] досить повно присвячене вивченню терміну «культурних цінностей». Автор цілком обґрунтовано вважає, що цілком вірогідно чи не єдиним більш-менш універсальним визначаючим критерієм з метою виявлення культурних цінностей став критерій їхньої громадської вартісності з точки зору загальнолюдського контексту і окремішньої спільності або держави. Відтак, під культурними цінностями розуміють предмети, що мають історичне, художнє, наукове й інше культурне значення. Подібні розмірковування дають змогу виокремити в якості об'єктивного критерію. Найбільш точне висловлювання з метою його усвідомити і щоб застосовувати в якості суб'єктивної характеристики, яка притаманна для кожного окремого міжнародно-правового документу або нормі внутрішньо-державного законодавства окремо кожної держави і в залежності від мети, завдання, предмету законодавчого регулювання, яке вони відзеркалюють.

Монографія К. Поливач [23] викладає теоретичні та методологічні заґади громадсько-географічного середовища в опрацюванні терміну «культурної спадщини». У ній відображене значення «культурної спадщини» у суспільно-економічному розвитку різних регіонів, міст, сіл, містечок та інших населених пунктів. У дослідженні автора була запропонована спеціальна методика для оцінки «культурної спадщини», яка пропонується в якості диференційованого підходу враховуючи регіональні і локальні рівні. Була підготовлена і впроваджена для наукового застосування методика досліджень ступенів впливовості культурної спадщини щодо розвитку різноманітних територій. Водночас, праця представляла аналіз сучасного стану і особливостей адміністративно-територіального поділу історичного та культурного потенціалів для різних регіональних особливостей України.

Науковий доробок В. Холодок [37, с. 131-139] було присвячено особливостям державного регулювання з охорони об'єктів «культурної спадщини» України. У відповідній праці автор з'ясував проблеми які стосувались нормативного і організаційного задоволення культурної сфери із одночасним виокремленням шляхів їхнього узгодження. Здебільшого робота

уточнювала змістовність таких термінів як «культурна спадщина», «охорона культурної спадщини», «державне управління охороною культурної спадщини».

Серед представників локальних досліджень історико-культурної спадщини можна виділити не багато праць, присвячених цій темі. Так, наприклад, дослідження В. Піворовіча та С. Дяченко [22] розкривають і ілюструють старі види Херсона на яких можна побачити пам'ятки історико-культурної спадщини міста разом з їх історією і характеристикою дореволюційної епохи. На сторінках цієї праці розкривається історія старих будинків, парків, скверів, вулиць, храмів, ринків, рекламні плакати та ритм життя історичної частини Херсона. Авторам вдалось зібрати із приватних колекцій, систематизувати і ілюструвати читачу велику кількість цікавих свідчень з історії міста. Звичайно, не всі складові історико-культурної спадщини міста відображені у праці. Зокрема, історії таких об'єктів як підземелля та катакомби уваги не було приділено. Близька до викладеної вище тематики збірка В. Піворовіча [21] про жителів міста Херсона та його історико-культурну спадщину. В ній поданий перелік і характеристика дореволюційного Херсона та його мешканців, які зображують херсонців і старі види Херсона тієї епохи.

Серед краєзнавчих досліджень Херсона вийшло багато праць, але головним чином тематика обмежується історією Херсонщини, соціально-економічним розвитком, історією місцевого самоврядування. Так, наприклад, у статті Є. Сінкевича [32, с. 220-221] розкривається зміст тем, які цікавлять сучасних краєзнавців, серед яких можна виділити дослідження з історико-культурної спадщини, які обмежуються поверхневою характеристикою старих будинків і вулиць міста. Також увага краєзнавців приділена вивченню історії Херсона під час революційних подій 1917-1921 рр., партизанського руху під час Другої світової війни тощо. Натомість тематиці історії підземель і катакомб в місті приділено місцевими краєзнавцями відносно мало уваги.

Протягом 2009-2013 рр. в Херсоні випускались цікаві довідники [38, 39] присвячені історико-культурній спадщині міста, проте вони обмежувались формуванням головним туристичних маршрутів у місті і в глиб історії не занурювались.

Таким чином, опрацьоване коло праць дає змогу зрозуміти, що активний напрям, який розвивається в Україні – це осмислення головних термінів «історико-культурна спадщина», «культурні цінності», «археологічна спадщина» та інші. Здебільшого, науковці приходять до висновку, що ці поняття далеко не є тотожними між собою, а складають частини цілого поняття «історико-культурна спадщина». При цьому основні роботи по виявленню нових історико-культурних пам'ятників не проводяться. У зв'язку із відродженням державного суверенітету, розбудовою незалежної держави та проведенням широкого спектру реформ водночас активізувалися і наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу міста Херсона. Разом з тим, не усі об'єкти історико-культурної спадщини міста стали об'єктами наукових зацікавлень краєзнавців. Зокрема, історики не здійснили комплексне, всебічне опрацювання підземель і катакомб Херсона, що і стало головною темою нашого дослідження.

1.2. Джерельна база дослідження

До проведеної роботи була залучена джерельна база, яка дозволила різнобічно розкрити головні аспекти дослідження історико-культурної та археологічної спадщини Херсона.

Насамперед, джерельна база була розподілена на опубліковані та неопубліковані джерела.

Опубліковані джерела поділяються на декілька груп: 1. статистичні матеріали; 2. матеріали періодичної преси.

Неопубліковані джерела поділені на: 1. законодавчі матеріали; 2. архівні джерела.

У процесі проведеної нами роботи виявилось, що тема досліджень катакомб Херсона цікавила людей не тільки сьогодення, а й сторічної давнини. Тому важливим джерелом для праці виявились матеріали періодичної преси на сторінках яких публікувались листи до редакцій простих городян Херсона, в

яких розповідалось де існують входи до підземель і катакомб. Про такі повідомлення ми знаходимо інформацію у газетах Херсона датованих початком ХХ ст. «Южные ведомости», «Родной край», «Юг».

З досліджень та публікацій минулого століття, всі існуючі підземелля Херсона можна розділити на 3 основні типи:

1) Підвали (законні та саморобні). Дехто їх називають «міни», але до мін я б відніс другий тип. «Аналізуючи відомі факти, історичні матеріали та розповіді старожилів херсонські краєзнавці склали класифікацію цих підземних споруд. У Херсоні їх найчастіше називали мінами - за аналогією з мінними галереями, які використовували у ХІХ столітті й раніше під час облоги та оборони фортець. Найбільше мін було в центрі міста. Вони являли собою підземні тунелі, які виходили з підвалів за межі будівель і були складськими приміщеннями для різних товарів або продовольства. Ці міни, завдяки системі вентиляції, мали постійний сухий клімат, необхідний для тривалого зберігання харчових продуктів. Через безконтрольне риття мін часто відбувалися обвали. ... Міна має значні розміри та масу розгалужень. ... Безумовно забороняється домовласникам і орендарям будинків рити підземні міни або робити розгалуження льохів далі межі власного володіння. «Херсонські губернські відомості», 1896 рік. Але, як бачимо, це не завжди допомагало. З плином часу міни закидалися і про них забували. Перед будівлею Європейського готелю внаслідок вчорашньої зливи утворився величезний провал, який захопив частину тротуару і бруківки біля під'їзду готелю. Пожежна команда викачувала воду протягом понад години. Унаслідок провалу будівля готелю дала в кількох місцях незначні тріщини» [24, с. 2].

2) Друга категорія – «Міни» військові» – цю групу склали мінні підземні галереї Херсонської фортеці. Вони мали оборонне значення: прослуховування можливих підкопів для закладання мін під час облоги фортеці та відповідне підведення вибухових пристроїв під місця розташування військових об'єктів противника. На щастя, Херсонська фортеця не піддавалася облогам і мінні галереї та підземні ходи були згодом закинуті, а всі входи в них

засипані. До підземних споруд фортеці належали також порохові погребі, один з яких частково зберігся до нашого часу» [26, с. 2].

3) **Третя категорія** – «категорія підземель була побудована під винними і пивними заводами старого Херсона. Це були приміщення в кілька поверхів, що займали досить велику площу» [25, с. 2].

4) Четверта **категорія катакомб** Херсона була створена за часів Другої Світової війни. Вони були створені «жителями города, которые укрывались в них от облав немцев и полицаев. Так, в 1960-і роки на вулиці Червонопрапорній під час обвалу стіни під одним будинком було виявлено двох'ярусне підземелля, обладнане піччю, що має замаскований вхід із кімнати. За спогадами старожилів, у цьому підземеллі всю війну від викрадення до Німеччини ховалася молода жінка з дитиною» [38].

Попри нестачу фактичного матеріалу, можна стверджувати, що під Херсоном немає загальної системи підземних ходів на кшталт одеських катакомб, що поєднує різні історичні райони міста. Херсонські підземелля є локальними спорудами господарського або військового призначення. Входи в них засипані, а місця розташування достовірно невідомі.

Вивчення матеріалів періодичної преси допомогло нам виявити що:

– під частиною території водоканалу є підвали – тут знаходився пивзавод Лайєра. Ще поруч був пивзавод Білека. Два заводи-сусіди – тут знаходились кузні у XVIII ст, як частина комплексу фортеці (можливо під землею були фортифікаційні міни)

– знаходилось старе підприємство водоканалу Херсона.

Ознайомлення зі статистичними матеріалами допомогло виявити, яку продукцію випускали вищеописані херсонські підприємства. Це допомогло у визначенні знайдених артефактів під час проведення упорядкувальних робіт. Так, наприклад, за статистичними даними «Статистико-экономический отчета Херсонского уезда» вдалось виявити об'єми виробництва пивзаводів. У збірнику Херсонського земства за 1884 р. розповідалось про сільськогосподарську виставку, що відбувалась з 26 вересня до 7 жовтня і у відділі промисловості описувались: мед в пляшках, пиво різних сортів,

віденське пиво тощо. Згодом, коли під час упорядкувальних робіт у катакомбах цих підприємств знаходились ці пляшки, це допомогло чітко визначити їх приналежність.

Завдяки опрацьованим статистичним матеріалам вдалось встановити хронологію існування будинків, через які можна було знайти входи до херсонських катакомб:

1) під час існування фортеці (можливо і після її ліквідації) на місці підвалів, що оглядалися були кузні;

2) в 1846 році поряд з'являється Пивзавод

3) згодом пивоварнею володів А.Ф. Білек (гласний Міської думи 1897-1903). У нього залишиться і свій пивзавод в Херсоні, де і в радянські часи буде пивзавод (біля Парка Слави). Мабуть, він Лайеру продав частину заводу або у нього їх було два.

4) у 1863 році пивоварня переходить Д.Лайеру (згодом Д.Лайер відкрив пивний завод №1 в Миколаєві, яким згодом буде управляти Е.Лайер, і потім буде вести справи на Далекому Сході (Д. чи Е. – не відомо)

5) у 1909 році пивзавод переходить в руки Зильвера, проте в статистичних звітах ще тривалий час буде згадуватися як «Херсонський пивний завод №4 Лайера»

Цікаву інформацію містять і архівні матеріали. Зокрема, в Національному архіві у Коледж-парку у США вдалось виявити карту Херсона, яку німці використовували у 1941 р. (див. додаток Є) Цю карту вдалось перекласти. У результаті її опрацювання вдалось встановити, що один з будинків, через який можна було потрапити у катакомби Херсона, не зберігся [15, 16].

Водночас у американському архіві вдалось виявити фрагмент фотографії Херсону, зробленої авіацією Німеччини у 1943 р. (див. додаток Г та Й). Накладання її на сучасну карту Херсона допомогло виявити шляхи входів до херсонських підземель та катакомб [41].

На жаль, не вдалося опрацювати матеріали Державний архів Херсонської області, епідемія COVID19, а надалі повномасштабне вторгнення завадило

опрацювання фондів. Проте це обов'язково буде зроблено по мірі стабілізації безпекової ситуації в Херсоні і відкриттю архіву для відвідувачів.

Проте вдалось обробити окремі матеріали у Херсонській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Олесья Гончара. Зокрема, завдяки опублікованим Пам'ятним книжкам і статистичним матеріалам вдалося ознайомитися з масштабами виробництв промислових об'єктів, через які можна було потрапити до катакомб.

У процесі розкриття дослідницьких завдань також були опрацьовані законодавчі джерела: Закон України «Про охорону культурної спадщини» [30]; Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 р. [29]; Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. [27]; Закон України «Про культуру» від 21 вересня 2023 р. [28]. У перелічених законодавчих актах розкриваються основні категорії і поняття, що використовуються у кваліфікаційній роботі.

Таким чином, опрацьований масив опублікованих і неопублікованих джерел засвідчує, що в розпорядженні дослідників теми культурно-історичної та археологічної спадщини Херсона існує широка і репрезентативна джерельна база, комплексний аналіз якої дозволив глибоко та всебічно проаналізувати хід роботи. До наукового обігу вводяться нові джерела, здебільшого, картографічного характеру, які дозволили виявити входи до підземель та катакомб Херсона.

РОЗДІЛ II. ПОНЯТТЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ ТА АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

2.1. Співвідношення понять історико-культурна та археологічна спадщина

Наразі в сучасному історико-культурному просторі важко знайти єдине твердження щодо визначення понять історико-культурна та археологічна спадщина. У середовищі сучасних науковців відсутній єдиний підхід щодо визначення цих понятійних категорій, а також їх взаємопов'язаності і співвідношення. Подібна термінологічна незгодженість ускладнює розуміння сутності соціальних, наукових і законодавчих взаємовідносин у сфері історико-культурної та археологічної спадщини.

Відомо, що до ХХ ст. термін «пам'ятка» характеризувалась тільки як музейний предмет. Трохи пізніше вже почалось розвиватись більш сучасне визначення пам'яток історії та культури але чіткого і єдиного твердження ще не склалось.

Історико-культурна спадщина – це сукупність матеріальних і нематеріальних об'єктів, створених людиною в різні історичні періоди, що

мають культурну, історичну, художню, наукову чи іншу цінність для сучасного і майбутніх поколінь. Це поняття охоплює пам'ятки архітектури, археології, містобудування, історії, мистецтва, а також традиції, ритуали, мову, знання та інші елементи нематеріальної культури [30, с. 333].

Компонентами історико-культурної спадщини можуть виступати

1. Матеріальна спадщина:

Архітектурні пам'ятки: будівлі, споруди, комплекси і ансамблі, що мають історичну, культурну або архітектурну цінність.

Археологічні пам'ятки: місця розкопок, артефакти, стародавні поселення, могильники тощо.

Історичні пам'ятки: місця та об'єкти, пов'язані з важливими історичними подіями, особистостями, явищами.

Музейні предмети: артефакти, документи, твори мистецтва, що зберігаються в музеях.

2. Нематеріальна спадщина:

Традиції та ритуали: народні звичаї, обряди, святкування, танці.

Мова і діалекти: мови, які передаються від покоління до покоління.

Знання та навички: традиційні ремесла, техніки, методи виготовлення.

Фольклор: пісні, легенди, казки, епос.

Значення історико-культурної спадщини може виражатись через таку низку цінностей [37, с. 131-139]:

1. Культурна ідентичність: спадщина сприяє збереженню національної ідентичності, забезпечує зв'язок між поколіннями, підтримує культурну різноманітність.

2. Освітня цінність: вивчення історико-культурної спадщини допомагає зрозуміти історичний розвиток суспільства, формує критичне мислення та освітню свідомість.

3. Туризм і економіка: об'єкти спадщини є привабливими для туристів, що сприяє економічному розвитку регіонів.

4. Наукове дослідження: спадщина є важливим джерелом для наукових досліджень в галузі історії, археології, етнографії, мистецтвознавства тощо.

У сучасних наукових працях існує перелік певних викликів і загроз пов'язаних із дослідженням історико-культурної спадщини. Серед яких можна виділити такі [23, с. 49-116]:

1. Руйнування та занепад: природні катастрофи, війни, вандалізм можуть призвести до втрати об'єктів спадщини.
2. Недостатнє фінансування: відсутність коштів на збереження та реставрацію об'єктів.
3. Урбанізація та модернізація забудова і розвиток інфраструктури можуть загрожувати історичним місцям.
4. Незаконна діяльність: контрабанда та незаконний обіг культурних цінностей.

Збереження історико-культурної спадщини потребує спільних зусиль державних органів, громадських організацій та суспільства. Це важливий аспект розвитку культури і збереження історичної пам'яті нації.

Тому проаналізувавши сучасні підходи до визначення терміну «історико-культурна спадщина» доцільно розглядати її в такому визначенні: «Історико-культурна спадщина являє собою важливий складник людського досвіду, відображаючи різноманіття історичних подій, культурних традицій, мистецьких досягнень та наукових відкриттів. Вона включає як матеріальні, так і нематеріальні об'єкти, що мають значення для сучасних і майбутніх поколінь».

З огляду на вищесказане можливе формулювання конкретних стратегій збереження історико-культурних пам'яток. Отже, для ефективного збереження історико-культурної спадщини важливі:

1. Правове регулювання: розробка та впровадження законодавчих актів, що захищають об'єкти спадщини.
2. Фінансування та інвестиції: залучення коштів для реставрації, підтримки та популяризації культурних об'єктів.
3. Освіта та популяризація: підвищення обізнаності населення про важливість збереження спадщини, проведення освітніх програм та заходів.
4. Міжнародне співробітництво: участь у міжнародних організаціях та програмах, спрямованих на збереження культурної спадщини.

Таким чином, історико-культурна спадщина є важливою складовою нашого суспільства, що вимагає постійної уваги, захисту та збереження. Історико-культурна спадщина включає в себе всі об'єкти та прояви культурного життя минулих поколінь, які мають значення для історії, культури та мистецтва. Це поняття охоплює матеріальні та нематеріальні форми, що відображають багатство людського досвіду та креативності.

Історико-культурна спадщина є невід'ємною частиною людської цивілізації, яка вимагає постійної уваги, дослідження та захисту для збереження її багатства та різноманіття для майбутніх поколінь.

Водночас збереження спадщини стикається з численними викликами та загрозами, серед яких деградація та руйнування об'єктів внаслідок природних катастроф, кліматичних змін, людської діяльності та недостатнього фінансування. Урбанізація та інфраструктурний розвиток також можуть загрожувати існуючим історичним місцям, змінюючи їхнє оточення та контекст. Глобалізація та культурна уніфікація можуть призводити до втрати унікальних культурних рис. Для ефективного збереження спадщини необхідні правове регулювання, фінансова підтримка, освітні програми та активна участь громадськості. Важливо залучати місцеві громади до процесу збереження, популяризувати спадщину через культурні заходи та міжнародне співробітництво.

Водночас археологічна спадщина не є тотожним поняттям з історико-культурною спадщиною і включає в себе матеріальні залишки минулих цивілізацій, які мають історичну, культурну, наукову або естетичну цінність. Це поняття охоплює широкий спектр об'єктів, від стародавніх поселень і могильників до артефактів, залишків будівель та інфраструктури, а також культурних ландшафтів, які відображають діяльність людини в різні епохи.

Археологічна спадщина складається з об'єктів, які збереглися під землею або під водою, а також з тих, що залишилися на поверхні. Вона включає [29, с. 191]:

1. Артефакти: різноманітні предмети, виготовлені або використані людиною, такі як кераміка, знаряддя праці, прикраси, зброя, монети тощо. Вони

дозволяють відтворити побут, економіку, технології та мистецтво минулих суспільств.

2. Будівлі та споруди: руїни, катакомби або залишки будівель, храмів, фортець, мостів, доріг, будинків, а також їхні підвали і горища, які надають інформацію про архітектурні стилі, будівельні технології та урбаністичний розвиток.

3. Культові об'єкти: місця релігійного поклоніння, святині, ритуальні споруди та предмети, пов'язані з духовним життям давніх людей.

4. Поховання та некрополі: могильники, кургани, мавзолеї, що відображають похоронні обряди, соціальну структуру та релігійні вірування.

5. Культурні ландшафти: території, що містять сліди давньої людської діяльності, такі як тераси, іригаційні системи, сільськогосподарські угіддя, які показують взаємодію людини з природним середовищем.

Артефакти, що входять до складу археологічної спадщини, можуть бути дуже різноманітними. Це предмети побуту, знаряддя праці, прикраси, зброя, монети та інші речі, створені або використані людьми у минулому. Вони надають уявлення про економічні та соціальні відносини, технологічні досягнення та мистецтво тих часів.

Зокрема, руїни будівель та споруд, підвали, катакомби розповідають про архітектурні стилі та будівельні технології різних епох. Вони можуть включати залишки храмів, фортець, мостів, доріг, громадських будівель та приватних жител, які відображають урбаністичний розвиток та організацію простору міст і поселень.

Археологічна спадщина є невичерпним джерелом знань для історичної науки, особливо для історії, антропології, етнографії та археології. Вона дозволяє відтворювати різноманітні аспекти життя минулих суспільств, від їхньої соціальної організації та економіки до культурних традицій та технологій.

Охорона археологічної спадщини та наукове дослідження є критично важливою, оскільки ці об'єкти часто піддаються загрозам з боку природних процесів (ерозія, землетруси) та людської діяльності (будівництво, сільське

господарство, незаконні розкопки). Для захисту археологічних пам'яток створюються національні та міжнародні законодавчі акти, проводяться консерваційні та реставраційні роботи, засновуються музеї та археологічні заповідники. Важливим аспектом збереження є підвищення обізнаності суспільства про значення археологічної спадщини та залучення громадськості до її охорони.

Таким чином, археологічна спадщина не лише зберігає пам'ять про минуле, але й сприяє формуванню культурної ідентичності та духовного багатства сучасного суспільства, забезпечуючи безцінні знання для майбутніх поколінь. Археологічна спадщина є невід'ємною частиною культурної спадщини людства, яка охоплює матеріальні залишки діяльності минулих цивілізацій. Ці залишки включають у себе як окремі предмети, так і цілі комплекси, що мають історичну, культурну, наукову чи естетичну цінність. Археологічна спадщина дозволяє досліджувати та відтворювати різноманітні аспекти життя давніх суспільств, їхні технології, економіку, соціальні відносини, культурні практики та духовні уявлення. Археологічна спадщина є важливим науковим ресурсом, що надає первинні джерела для дослідження історії, антропології, етнографії та археології. Вона дозволяє відтворювати різноманітні аспекти життя минулих суспільств, їхню соціальну організацію, економіку, культурні традиції та технології. Археологічні знахідки допомагають розкрити еволюційні процеси людства, розвиток інновацій та культурних контактів між різними народами. Таким чином, археологічна спадщина є невичерпним джерелом знань про минуле, що сприяє формуванню культурної ідентичності, збереженню духовного багатства та забезпеченню наукового прогресу. Вона не тільки зберігає пам'ять про різноманіття людських культур і цивілізацій, але й надає безцінні знання для майбутніх поколінь.

У цілому, можна трактувати, що поняття історико-культурної та археологічної спадщини тісно взаємопов'язані, але мають свої специфічні відмінності та аспекти, що дозволяють їх розмежовувати.

Історико-культурна спадщина охоплює широкий спектр матеріальних і нематеріальних цінностей, що мають історичне, культурне, наукове або

естетичне значення. Це включає архітектурні пам'ятки, історичні будівлі, меморіали, культурні ландшафти, а також традиції, мови, ритуали, звичаї і художні твори. Історико-культурна спадщина відображає еволюцію суспільства, його культурну ідентичність та історичну пам'ять. Вона зберігає інформацію про соціальні, політичні, економічні і культурні аспекти життя різних епох.

Археологічна спадщина є частиною історико-культурної спадщини, але має більш конкретне значення. Вона зосереджується на матеріальних залишках діяльності минулих цивілізацій, що збереглися під землею або під водою. Археологічна спадщина включає артефакти, руїни будівель та споруд, поховання, культові об'єкти та культурні ландшафти, які відображають життя, технології, вірування та соціальні структури давніх суспільств [30, с].

Співвідношення між цими поняттями можна розглядати наступним чином: археологічна спадщина є складовою частиною історико-культурної спадщини, що зосереджується на матеріальних об'єктах, які потребують спеціальних методів дослідження та збереження. Історико-культурна спадщина, в свою чергу, включає як матеріальні, так і нематеріальні цінності, відображаючи більш широкий спектр культурної та історичної діяльності людства.

Археологічна спадщина забезпечує глибше розуміння матеріальної культури та технологічного розвитку минулих цивілізацій, тоді як історико-культурна спадщина включає також нематеріальні аспекти, такі як мова, традиції, мистецтво і релігія. Вони взаємодіють і доповнюють одне одного, надаючи комплексне уявлення про минуле та його вплив на сучасне суспільство. Охорона обох видів спадщини є важливою для збереження культурної ідентичності, історичної пам'яті та наукового дослідження минулого.

Співвідношення між історико-культурною та археологічною спадщиною полягає в тому, що археологічна спадщина є частиною більш широкого поняття історико-культурної спадщини. Вона доповнює її, зосереджуючись на матеріальних аспектах, які вимагають специфічних методів дослідження, таких як розкопки, аналіз артефактів і інтерпретація контексту. Водночас, історико-культурна спадщина включає як матеріальні, так і нематеріальні цінності,

забезпечуючи більш комплексне розуміння культурної та історичної діяльності людства.

Археологічна спадщина сприяє розумінню матеріальної культури та технологічного розвитку минулих цивілізацій, тоді як історико-культурна спадщина охоплює також нематеріальні аспекти, такі як мови, традиції, мистецтво та релігія. Обидва види спадщини взаємодіють, забезпечуючи цілісне уявлення про минуле та його вплив на сучасне суспільство. Охорона обох видів спадщини є критично важливою для збереження культурної ідентичності, історичної пам'яті та сприяння науковим дослідженням. Збереження археологічних об'єктів потребує спеціальних заходів захисту від природних процесів та людської діяльності, таких як будівництво чи незаконні розкопки. Водночас, охорона історико-культурної спадщини включає ширший підхід, спрямований на збереження як матеріальних, так і нематеріальних цінностей, які формують культурну ідентичність та історичну свідомість суспільства.

Історико-культурна та археологічна спадщина, хоча і мають різні акценти, взаємодіють і доповнюють одна одну, забезпечуючи повне уявлення про культурне та історичне надбання людства. Їхнє збереження та дослідження сприяють глибшому розумінню минулого та його значення для сучасності й майбутнього. Археологічна спадщина є специфічною підгрупою в рамках загальної концепції історико-культурної спадщини. Вона фокусується на матеріальних залишках минулого і є критично важливою для розуміння історії людства через фізичні свідчення. Історико-культурна спадщина охоплює як матеріальні, так і нематеріальні аспекти, відображаючи повний спектр людської діяльності та культурного розвитку. Разом ці концепції забезпечують цілісне уявлення про культурне і історичне надбання людства, його еволюцію та багатство.

Проте, історико-культурна і археологічна спадщина, хоч і переплітаються, представляють різні аспекти збереження і вивчення культурної спадщини людства. Історико-культурна спадщина є широким поняттям, що включає всі матеріальні та нематеріальні елементи, які мають значення для розуміння культурного та історичного розвитку людства. Сюди відносяться архітектурні

пам'ятки, монументальні скульптури, історичні міста та села, а також нематеріальні елементи, такі як традиції, обряди, мови, мистецтво та інші культурні практики. Це поняття охоплює всі етапи культурного розвитку, від ранніх цивілізацій до сучасних культурних форм, включаючи зміни, які відбуваються у культурі через час.

Завдяки археологічним розкопкам та дослідженням, ми можемо вивчати матеріальні об'єкти в контексті їхнього розташування і взаємодії з навколишнім середовищем, що дає змогу відновлювати історичні події, соціальні процеси і культурні особливості, які не завжди відображені в письмових джерелах. Важливість археологічної спадщини полягає в її здатності заповнювати прогалини в історії, надаючи нові перспективи і деталі, які не завжди доступні через інші джерела інформації.

Однак, історико-культурна спадщина не обмежується лише матеріальними аспектами. Вона включає також нематеріальні елементи, такі як культурні традиції, обряди, ритуали і соціальні практики, які можуть не мати фізичних свідчень, але мають глибоке значення для розуміння культурної ідентичності і розвитку суспільства. Ці нематеріальні елементи взаємодіють з матеріальною спадщиною, створюючи комплексне уявлення про культурну ідентичність і спадщину.

Таким чином, археологічна спадщина є важливою складовою частиною історико-культурної спадщини, надаючи матеріальні свідчення минулого, які доповнюють і розширюють наше розуміння історії і культури. Водночас історико-культурна спадщина охоплює більш широкий спектр культурних практик і традицій, які формують загальний контекст для оцінки і збереження археологічних знахідок. Обидві ці категорії взаємодіють, надаючи цілісне уявлення про культурну і історичну еволюцію людства і сприяючи збереженню культурної ідентичності та спадщини.

1.2 Сучасне законодавство, що регулює дослідження історико-культурної та археологічної спадщини

Культурно-історичну спадщину за вітчизняним і міжнародним правом досліджувала Т. Г. Каткова [10, с. 148-152]. За її спостереженнями, культурно-історична спадщина не входить в якості єдиного розуміння до нормативно-правових актів, що породжує неоднозначність правових підходів щодо тлумачення щодо їхнього правозастосування, а конкретно в діяльності підрозділів органів внутрішніх справ України, які розкривають і розслідують правопорушення, пов'язані із посяганнями на історико-культурну та археологічну спадщину. Зокрема, доводиться, що вищеперелічені поняття і правовий режим щодо охорони історико-культурної спадщини вміщені в Законі України «Про охорону культурної спадщини» і цілковито відповідають змісту Конвенції ЮНЕСКО щодо охорони всесвітньої культурної і природної спадщини підписаної ще у 1972 р. Це стосується, здебільшого, нерухомих пам'яток і це зумовлює невідповідність існуючим підзаконним актам, а тому пропонувала доповнити список об'єктів культурної спадщини рухомими предметами, які становлять для соціумк історичну та наукову цінність.

Законом України «Про охорону культурної спадщини» визначаються головні поняття [30, с. 333]:

Культурна спадщина – сукупність культурної спадщини, успадкованої людством від попередніх поколінь;

Об'єкти культурної спадщини – важливі місця, споруди (споруди), комплекси (сукупності), їх складові, пов'язані з ними пересувні об'єкти, а також території або водойми, інші природні, природні техногенні або створені людиною об'єкти незалежно від стан збереження об'єктів, приносить нам цінність часу з точки зору археології, естетики, етнології, історії, архітектури, мистецтва, науки чи мистецтва та зберігає свою автентичність; нерухома культурна спадщина – яку неможливо зберегти без втрати археологія, естетика, етнічна приналежність Культурна спадщина, яка переміщується в інше місце,

зберігаючи свою цінність з академічної, історичної, архітектурної, мистецької, наукової чи художньої точок зору та зберігаючи свою автентичність;

Всі рухомі об'єкти, які віднесені до нерухомих предметів культурно-історичної спадщини, – це ті елементи, або групи елементів предметів культурної спадщини, від котрих вони можуть бути виокремлені, але через які вони мають утворювати єдине ціле і відокремлення яких привело би до серйозних наслідків таких як втрати археологічні, наукові і естетичні.

Сучасне законодавство ставить під охорону культурну спадщину і визначає це як цілісна система нормативних, формальних, економічних, матеріально-технічних, містопланувальних, інформативних й інших заходів з обліку, запобіганню руйнування або заподіянні шкоди, забезпеченні захисту, збереженні, утриманні, наукового використання, консервації, реставрації, реабілітації, пристосуванні та музеєфікації об'єктів культурної спадщини. Предметом охорони предметів культурної спадщини є характерні властивості цих предметів для культурної спадщини, що становить його конкретну історико-культурну цінність, на підставі якої ці предмети визнаються як пам'ятка;

охоронна зона пам'ятки - охоронна зона, зона регулювання забудови, зона охорони ландшафту, зона охорони археологічного і культурного шару, створені навколо пам'ятки, з особливим способом їх використання;

історичне поселення - поселення, яке повністю або частково зберегло свій історичний ареал і внесене до Реєстру історичних місць України;

історична територія густонаселеної території – частина густонаселеної території, яка зберігає культурну спадщину та пов'язане з нею планування та форми забудови, що походять від попередніх періодів розвитку та є типовими для певних періодів культури чи розвитку; традиційний характер середовища;

зовнішній вигляд та об'ємна просторова структура історичної спадщини історичних поселень – комплекс науково-пошукових заходів, спрямованих на визначення наявності та культурної цінності культурної спадщини;

дослідження - науково-дослідницька, науково-практична діяльність, спрямована на отримання нової інформації про характер культурної спадщини,

історичних поселень, екологічних традицій, які притаманні певним культурам чи періодам розвитку;

консервація – комплекс науково обґрунтованих заходів, які захищають культурну спадщину від подальшого руйнування та забезпечують збереження її автентичності з мінімальним порушенням її існуючої форми;

музеєфікація – комплекс науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у придатний для туризму стан;

пристосування – комплекс науково-дослідних, проектно-пошукових і виробничих робіт, пов'язаних зі створенням умов для сучасного використання об'єкта культурної спадщини без зміни притаманних йому властивостей, що є об'єктом його охорони, у тому числі реставрації елементів, що складають історико-культурну спадщину. значення;

реставрація – комплекс проектних, пошукових і виробничих робіт, спрямованих на поліпшення технічного стану об'єкта культурної спадщини та підтримання його експлуатаційного стану без зміни властивостей об'єкта культурної спадщини;

ресабілітація – комплекс науково обґрунтованих заходів, спрямованих на поліпшення (збереження) матеріального стану, виявлення найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів об'єктів культурної спадщини із забезпеченням збереження їх автентичності;

заміна предметів які визначаються як історико-культурна спадщина – це конкретні дії, які можуть призвести до часткової чи повної ліквідації об'єкту, який підпадає під охорону предмету який класифікується як історико-культурна спадщина.

Особлива увага приділяється археологічній спадщині, яка часто піддається ризикам під час проведення будівельних робіт. Закон регламентує процеси розкопок та встановлює обмеження на використання територій із археологічними пам'ятками [30, с. 333].

Україна є учасницею кількох важливих міжнародних угод, що значно розширює правову базу охорони спадщини. Серед найважливіших [10, с. 148-152]:

- Конвенція ЮНЕСКО про всесвітню спадщину зобов'язує державу до збереження об'єктів світового значення, таких як Софійський собор у Києві та ансамбль історичного центру Львова.

- Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини зосереджена на захисті археологічних пам'яток і стимулює відповідну наукову діяльність.

Охорона спадщини забезпечується через систему державних інституцій. Міністерство культури та інформаційної політики України розробляє державну політику у цій сфері, координує діяльність інших органів, здійснює моніторинг і видає дозволи на роботу з об'єктами спадщини.

Важливу роль відіграє Державна служба з питань охорони культурної спадщини, яка безпосередньо контролює виконання законів на місцях та здійснює нагляд за дотриманням умов збереження пам'яток. Обласні та місцеві управління також мають повноваження з координації дій на регіональному рівні, зокрема, з питань реставрації та реконструкції.

Однією з найбільш значущих проблем у сфері охорони спадщини є незаконне будівництво та недбала реконструкція об'єктів в охоронних зонах, особливо в історичних центрах великих міст, таких як Київ, Львів та Одеса. Численні приклади порушень у забудові вказують на слабкі місця в контролі за виконанням норм. Зокрема, забудовники іноді ігнорують вимоги щодо висотності нових будівель або порушують автентичність пам'яток під час реставрацій.

Незважаючи на те, що законодавство передбачає підтримку заходів з охорони та реставрації, недостатнє фінансування є ще одним важливим викликом. Багато пам'яток залишаються в аварійному стані через брак коштів на їх відновлення. Бюджетні обмеження часто ускладнюють фінансування реставраційних проектів, що негативно позначається на довговічності об'єктів спадщини.

Законодавство України з охорони культурної спадщини є досить розвиненим, але його ефективність залежить від втілення механізмів контролю, фінансування та залучення громадськості. Важливо, щоб реформи в цій галузі враховували сучасні виклики, зокрема пов'язані з урбанізацією, незаконними

будівництвами та міжнародними зобов'язаннями, які Україна взяла на себе. Україна, маючи багату культурно-історичну спадщину, стикається з численними викликами у її збереженні та охороні. Законодавство, що регулює цю сферу, є досить широким і охоплює різні аспекти охорони спадщини — від архітектурних пам'яток до археологічних знахідок, але потребує подальшого розвитку та адаптації до сучасних реалій.

Крім Закону України «Про охорону культурної спадщини» головні атрибути і терміни знаходять подальше розкриття у таких Законах України як: «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 р. [29] і Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. [27].

Законом України «Про культуру» [28, с. 168] формулюється, які конкретно поняття регулюють галузь культури, а саме відносно визначень термінів: «культура», «культурна спадщина», «культурні цінності», «вітчизняний національний культурний продукт» і «культурні цінності». Ним визначаються вищеперерахований термінологічний апарат у власній сукупності становлять цілу ієрархічну систему культурних цінностей в якості культурно-історичної спадщини України, як виключне ціннісне історичне значення з метою формування спеціального культурного простору в Україні. Здебільшого вони повинні стати вітчизняним культурним надбанням і потрібно їх включити в складову терміну «культурне благо».

Таким чином, закони України розмежовують поняття «культурна спадщина» і «культурні цінності» і їх не можна вважати тотожними, тому що останнє поняття є складовим визначення історико-культурної спадщини в якості сукупності матеріальних і нематеріальних пам'яток.

Вищевикладене засвідчує, що сучасні трактування історико-культурної спадщини вміщує не тільки пам'ятки історії та культури, але й навколишні природньо-культурні територіальні комплекси, які сформувались через взаємодію природи, людини і їх соціально-економічної взаємодії.

Отже, різнопланові погляди наукової спільноти призвели до змін у концептуальних напрямках і відобразились в пошуках сучасних підходів до

визначення терміну «історико-культурна спадщина». Головний з них висвітлює визначення цього терміну як стратегічного ресурсу в розвитку соціуму. При цьому археологічну спадщину трактують в якості частини історико-культурної спадщини і вважають складовою загального життєвого середовища людини в чому відображується наукових досліджень і на горищах будівель, у підвалах і, навіть, катакомбах. При цьому артефакти, знайдені там, вважають складовою життєвого середовища людини і трактують в якості економічного і соціокультурного розвитку. Тобто в цьому аспекті продукується економічна термінологія.

Через це пропонуємо інноваційний підхід до висвітлення історико-культурної та археологічної спадщини в якості інформаційного феномена, на який цілковито поширюються дослідження горищ, підвалів у будинках і катакомб під містами. При цьому значна увага приділяється саме матеріальним цінностям.

У нашому сучасному житті існують численні напрацювання в сфері вивчення, систематизації і класифікації артефактів з правової точки зору. Попередні науковці довели, що правові акти і закони вже оперують вищезазначеними термінами, які з плином часу змінюються і вдосконалюються, проте ще багато з них повністю не розкривають сутність і зміст послідовних дій, а тільки використовуються в переліку об'єктів, які підлягають збереженню і науковому опрацюванню. Концентруючись на конкретних цілях і завданнях кожен правовий акт містить власні визначення, які використовуються в межах конкретної конвенції, рекомендації або закону але це вже тематика для подальших досліджень в цьому напрямі.

Таким чином, можна стверджувати, що аналіз сучасних українських та міжнародних теорій, зв'язаних з інтерпретацією історико-культурної та археологічної спадщини, по-різному трактують підходи до сутності визначення і специфіки наукових досліджень. Спільними ознаками для багатьох концепцій є сукупність матеріальних і нематеріальних цінностей або пам'яток, спадковість, історична пам'ять. Сучасне розуміння історико-культурної та археологічної спадщини є не лише пам'ятками історії та культури або

археології, а й частиною навколишнього середовища створеного людиною. Разом з людиною відбувається інтеграція історико-культурної та археологічної спадщини в життя сучасного соціуму завдяки розвиткові туризму, створенню креативних підходів до дослідження пам'яток історико-культурної спадщини і з розширенням досліджень на підвали, горища і катакомби. Адже пам'ятки, які належать до історико-культурної спадщини різноманітні. На сучасному етапі сформульована пам'яткоохоронна діяльність та законодавчо закріплені конкретні норми, але бракує єдності у застосуванні термінів, що призводить до деяких правових колізій, які потребують подальшого наукового опрацювання і впорядкування досліджень у підвалах, горищах і катакомбах, до ознайомлення з якими і звернулися у межах кваліфікаційної роботи.

РОЗДІЛ III

СУЧАСНІ СПРОБИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ ТА АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ХЕРСОНА

3.1. Вивчення підвалів, підземель та катакомб Херсона

В сучасних умовах висвітлення інформації про історико-культурну спадщину, у тому числі й археологічну, в якості інформаційного феномена може

в значній мірі сприяти її віднайденню та збереженню. Зокрема, це цілковито поширюються на дослідження горищ, підвалів у будинках і катакомб під містами. Ці об'єкти в Херсоні залишаються малодослідженими, проте можуть стати цінним джерелом для відтворення минулого.

Підземелля завжди манять людей, бо людей цікавить невідомість. Невідомість та відсутність інформації породжують здогадки, а іноді й нісенітниці про херсонські катакомби. Саме ця назва зазвичай використовується для найменування підземелля в Херсоні, хоча ми розуміємо, що до катакомб в первинному розумінні воно не має жодного відношення. Початково катакомбами називалися підземні галереї під церквою Святого Себастьяна в Римі. Саме походження слова катакомби спірне і точно не встановлене, але відомо, що вперше воно стало використовуватися у зв'язку з цим місцем поховання. Із словників можна дізнатись визначення поняття. Катакомби – це підземні природні або штучні печери з довгими заплутаними ходами. Це поняття широко використовувалось в історичних джерелах та творах художньої літератури.

Сьогодні термін «катакомби» означає будь-які підземні ходи, лабіринти, приміщення під землею, головним чином у містах.

Про херсонські катакомби відомо було не багато: з газетних повідомлень XIX – XXI ст.; з публікацій журналістів; з розповідей херсонців.

З розмов та спогадів херсонців зафіксовано, що певні проходи, замуrowані входи або провали в коридори були за такими адресами:

1) вул Соборна, 10: був прохід з підвалу салону краси. Жінка змусила чоловіка засипати, щоб «нічого звідти не полізло», а сам він так згадував про цей прохід: «Звідти віяло холодом, іноді відчуття, ніби прям вітер. Мені завжди було дуже цікаво»;

2) вул. Соборна, 22: Макієвська Олена розповідала, що з підвалу був замуrowаний прохід в катакомби;

3) готель Європейський («1 травня») по вул. Соборна: замуrowаний прохід в катакомби з підвалу під вулицю Соборну;

- 4) на розі вулиць Гошкевича та Грушевського (у дворі чи підвалі будинку Фальц-Фейнів є колодязь якийсь);
- 5) великі підвали з замуrowаними проходами під рестораном «Олівія»;
- 6) під кафе «Кот на крыше».

До обговорення катакомб херсонці зверталися і 100 років тому. Наприклад, відомо про публікацію 1908 р.: «По вопросу о подземном ходе в Херсоне, я не могу разделить мнение старожила П-ло..., что существующий подземный ход относится ко временам князя Потемкина и сооруженной им крепости. Подземный ход этот, как я полагаю, относится еще к древнему миру; такие же ходы существуют по реке Днепру на правой херсонской стороне в имении Фальц-Фейна – Гавриловке, Бизюковском монастыре и еще, кажется, в имении г. Бирюкова» [40, с. 28].

Проте, систематичного вивчення херсонських підземель не проводилося. Ті не дуже часті дослідження, які робились за останні 10-20 років місцевими краєзнавцями, дигерами чи просто шукачами пригод, не покладені в жодні структурні вивчення, аналізи, статті чи публікації.

У вересні 2020 року, на одному з робочих засідань в міській раді, команді у складі братів Білецьких та ХерсОН, що активно пропагували розвиток краєзнавчо-туристичної діяльності у Херсоні, директором міськводоканалу (на той момент Чемерис Михайло Васильович) було запропоновано оглянути наявні старі підвали під частиною території міського водоканалу (див. додаток Б). За декілька днів після зустрічі відвідали територію херсонського міського водоканалу, де дізнались історію «відкриття» цих підвалів, процес «розконсервації» та первинно змогли оглянути «масштаб майбутньої роботи» (див. додаток В). Історія виявлення цих підвалів доволі кумедна та сумна водночас. Сумна, бо глобально, про ці підвали чудово всі знали довгі роки впродовж століття їх існування, і навіть під час радянської окупації України про них знали, бо туди постійно зносили та закидували різне сміття (як потім показала практика під час очищення підвалів). Тобто перманентне знецінення історичних площ і відсутність зацікавленості в історії рідного міста призвело до забуття цих підземних приміщень. На стільки забуття, що весь робочий

персонал херсонського міського водоканалу не знали / забули або удавали, що «не знали» про існування цих катакомб. Хоча знов таки, як покаже практика, один з «входів» в ці підвали був у маленькому технічному приміщенні під залізним завареним люком.

Кумедна, бо як часто буває з великими відкриттями – знайшли випадково. Проводячи заходи з наведення порядку і «краси» навколо території водоканалу, працівники комунального закладу вирішили створити клумбу і декоративне озеро біля входу на територію. Клумба мала бути у вигляді силуету України на мапі, а декоративний ставок/озеро – за формою Чорного моря. І коли важка техніка закінчувала виконувати важку роботу (екскаватор вирив яму для «Чорного моря» та насипав основу для клумби), то останній «черпак» екскаватора виявився фінальним. Бажаючи ще трохи поглибити дно «Чорного моря», зуб екскаватора пробив якийсь камінь/кладку.

За декілька секунд «Чорне море» стало глибшим на 4 або 5 метрів. Виявилось, що техніка пробила напівкруглу стелю в підвал, про який раніше не знали. Частина ґрунту «Чорного моря» та стелі обвалилась вниз. Цей випадок і надав ідею назвати для зручності орієнтування цю «першу» кімнату – «Чорне море». Та й взагалі, з'явилась звичка-система надавати всім іншим кімнатам назву за характерними ознаками. Працівники водоканалу спустились вниз по мобільним драбинам через пролом в стелі. Там в кімнаті виявилось багато побутового сміття (і досі дивно: хто і як туди його зносив).

За словами працівників, провал стався в самому кінці кімнати, де стеля стикається зі стіною. Зруйнована кладка була аварійною і розсипалася. Тому з часом було прийнято рішення залити бетоном ту частину стелі та стіни, щоб укріпити і не дати зруйнуватися.

За словами деяких працівників, за «укріпленою» стіною на захід теж був якийсь прохід засипаний, окрім того, що був поруч на південь (зберігся). Чи справді в кінці кімнати «Чорне море» (дивись план) два проходи чи все ж один і це була лише ілюзія через обвалену стелю і землю – нараз невідомо. Відомо було те, що з кімнати «Чорне море» є вихід в ще одну кімнату і ще один майже засипаний кривий прохід. Для більш зручного вивчення та проникнення вниз в

підвали дирекцією водоканалу було прийнято рішення – пробити новий «вхід». Нагадаємо, що паралельно з тим існував маленький зручний прохід в районі «п'ік», який починався з маленького металевого люка у старому будиночку біля КПП водоканалу. Але про нього все ще не згадали.

Зробити новий «вхід» було вирішено вже на території водоканалу, а не поруч за парканом зі сторони міста, як це було з раптовим провалом «Чорного моря». На територію водоканал прохід стороннім заборонено, бо це режимний стратегічний об'єкт. «Вхід» в підвали з території водоканалу обіцяв надати «новим підземеллям» безпеку і не розголошення» – як нам пояснили. «Бо про ці підвали майже ніхто в місті не знає,» – повідомляли нам. А через провал в «Чорне море» могли спуститися хто завгодно з місцевих мешканців або навіть впасти.

Хоча за декілька днів пошуку в інтернеті ми знайшли сюжет за 2019 рік на місцевому каналі телебачення, де вголос відкрито повідомлялось про провал в підвали, чудову знахідку працівниками водоканалу та історичну цікавинку. В сюжеті були присутні і давали інтерв'ю історики та працівники музею Лопушинський Андрій і Дяченко Сергій.

Працівники водоканалу «зробили» новий вхід в підземелля. В одному місці видна пробита стеля (пошкоджена кладка), але воно чимось забито / засипано. Можливо це була перша проба зробити вхід, але вперлися в стіну. Потім водоканал пробив другу «дірку». Попали в центр кімнати. Вийшла велика «яма», через яку спустили драбину для проникнення вниз. Висота цієї кімнати була понад 6 метрів. «Яма» – саме так ми і назвали цю кімнату, через яку самі і попали вперше в ці катакомби.

З нашої команди на першій зустрічі були присутні: Білецький Олексій (виконавець кваліфікаційної роботи), Білецький Павло, Селецький Андрій, Бугаєнко Віталій, Бородашкін Станіслав. Пізніше до ознайомлення з місцем доєднається Кудишкіна Олена, Передерей Ілля, С'єдін Ігор та Бояркін Денис. Керівник водоканалу провів нас на територію підприємства і ми разом по довгій сучасній драбині спустилися вниз. Це доволі був небезпечний спуск, бо висота провалу була понад 6 метрів.

Величина цієї першої кімнати-підвали «Яма» вражала. Освітлення проникало через пролом в стелі. Але через те, що пролом був великий – там було світло як вдень. Одразу було помітно, що земляна підлога не рівномірна. Перевал був до 1,5 метрів. Керівництво водоканалу пояснили, що підлога і справді була не рівна, багато було сміття і «намитого ґрунту». Їм було цікаво дізнатися первинні розміри кімнати і почати самостійно очищати приміщення, тому вони дали завдання працівникам своїм – очистити від ґрунту. Працівники виявились дуже старанні. А ще виявилось, що у кімнати підлога – земляна. Тобто для працівників не було ніякого обмеження (цегли, бетону, металу на підлозі), крім логіки і візуально помітного рівня підлоги, який можна було помітити, дивлячись на стіну (змінювалась/закінчувалась кладка).

Працівники «перекопали» на 0,5-1 метр більше, ніж то було потрібно для очищення. Тобто вони не очистили, а місцями поглибили підвал. Колір ґрунту «рідної підлоги» та «нової викопаної підлоги» дуже відрізняється. В куті кімнати «Яма» лежала грудка каміння (мабуть, та, яка впала зі стелі під час пробивання) та грудка знахідок. Це ті знахідки, які були знайдені працівниками під час очищення від сміття та ґрунту. Чи це було все, що знайшли робітники чи лише частина – невідомо. Але там в куті були різні аптечні пляшки початку ХХ століття, залишки посуду, побутових предметів часів ранньої радянської епохи, старі проводи з обплетенням, фарфорові «чашечки» для проводки, чорнильниця, декілька аморфних металевих предметів (засоби або просто шматки металу) тощо. «Ми спеціально не стали діставати звідси знахідки, щоб все було в одному місці» – сказали працівники.

Правда, забігаючи наперед, коли ми за місяць почнемо роботу очищення і будемо в черговий раз спускатися під землю, до нас час від часу будуть підходити різні працівники підприємства. Молоді краєзнавці викликали зацікавлення місцевого персоналу. Щось цікаво і незвичне відбувалося у них поруч. Деякі працівники лукаво говорили: - Та нема там нічого цікавого! Можете не шукать. – А звідки ви знаєте? – Та вже знаю, повір! – Бували там? – Хм-м.. (і посміхається)

Пізніше ми дізнаємося від місцевих, що дехто з працівників туди навідувався регулярно в свій час. За їх словами в тих підземеллях було дуже багато лічильників старого зразку, які туди викидалися як непотріб. Але ці наполегливі регулярні шукачі «цікавого» вважали, що лічильники дуже навіть потрібні. В них було багато кольорового металу. Враховуючи це, хто зна, що ще знаходили «цікавого» в підземеллях працівники водоканалу, і що таке «цікаве»?

Не маючи спецодягу, засобів захисту у вигляді окулярів, касок та рукавиць та навіть ліхтарів – ми не могли оглянути весь потенціал підвалів. Але А. Селецький, С. Бородашкін та В. Бугаєнко озброївшись ліхтариками в телефонах та фотокамерами змогли зробити поверхневий огляд наявних легкодоступних приміщень та зрозуміти необхідний інвентар на подальші дії.

Ми, як Громадська Організація «Центр Живої Історії «Олешня», як співзасновники Асоціації «Регіональна туристична організація «Туризм Херсона» виявили бажання планомірно розчистити ці «підвали», щоб надалі здійснити дослідження разом працівниками кафедри історія, археологія та методика викладання ХДУ та створити на цій базі певний культурно-туристичний об'єкта на користь міста, в якому б проводились різні історичні, культурні заходи, направлені на підвищення обізнаності, свідомості, вивчення рідного краю та підвищення патріотизму. Після первинного обстеження і встановлення потенціалу «знахідки», ми посприяли і ініціювали написання офіційного листа від водоканалу до чинного голови міської ради Ігоря Колихаєва.

Увечері того ж дня нами був розроблений план дій:

1) для зручності створили схематичний початковий план приміщень, які встигли побачити;

2) почали шукати інформацію про це місце (що там було, які виробництва);

3) склали необхідний перелік заходів до початку роботи:

- спорудження навісу над ямою (щоб дощова вода не розбивала; хоча воно так стояло вже декілька років);

- розкриття «Колодязя» та спорудження над ним навісу (Колодязь – це вертикальна кімната на 3 яруси, куди сходяться різні проходи: нижній ярус – з

півночі та сходу, середній ярус – з заходу та сходу, верхній ярус – з півдня; і ця «шахта» виходить на поверхню, де була перекрита двома бетонними сучасними плитами). Місцеві працівники пояснили, що плитами давно накрили «Колодязь» (цю назву ми йому дали) для того, щоб туди нічого і ніхто не впав. Тобто, Колодязь був відкритий, але при яких обставинах – невідомо. Відомо було лише те, що в нього довгий час скидали побутове сміття: розбиті унітази, старі колеса, запчастини водомерів старих тощо. З огляду на план підземелля, нами було прийнято рішення, що зручніше всього очищати підвали, діставати сміття та ґрунт буде саме через Колодязь, вертикально дістаючи краном;

- проведення світла та розеток в Чорне Море (ЧМ), Яма, Єгипет, Колодязь/Ескалатор, Сходи, Пік;

- зробити відповідну ємність (ківш) для крана та забезпечити вертикальний підйом з Колодязя краном та вивіз сміття і землі

- визначити графік роботи в катакомбах членів команди (для безпеки одночасно працювати повинно мінімум двоє) та отримати дозвіл на вхід на територію водоканалу.

Всі ці пункти-побажання були передані Михайлу Чемерису (керівнику водоканалу). Всі ці пункти (крім навісу над Колодязем) були виконані в кращому вигляді в домовлені терміни – до 1.11.2020. Навіс над Колодязем так і не зробили через імовірну незручність для роботи крана. Роботу планувалося розпочати саме з 1 листопада. По-перше, це нам було зручно, бо закінчувався високий туристичний сезон і часу було більше, а по-друге, керівництву потрібен був час (жовтень місяця) для організації нашої роботи, документів, пропусків, інструктаж безпеки, проведення електрики та інше.

На момент 26 жовтня 2020 року водоканал виконав більшість обіцяного і запланованого:

- 1) світло провели в підвали ;
- 2) зробили мобільні щити (плівка на дерев'яній рамі) щоб накривати отвори на випадок опадів;
- 3) прибрали одну з плит, які закривали «Колодязь», щоб було світло і вентиляція;

4) розчистили площі навколо Колодязя від землі та каміння, щоб не було загрози падіння вниз;

5) виділили поруч з колодязем кімнату для переодягання та зберігання інструментів маленький старий будиночок, з якого був люк-вхід в підвали в частину «Пік»). Там же була розетка 220V, вниз 220V не проводили через міркування безпеки.

6) виділили частину ангара, куди можна було складати знахідки (стара цегла, балки...), що будемо вважати цінним. Туди ж вони запропонували складати взагалі все цінне «історичне», що у нас є або будемо знаходити в місті: черепиця в великій кількості, цеглу, металеві ковани паркани, двері і все те, що потім може бути відреставровано і використано в місті для відтворення історичності або колориту міста.

Початок роботи був запланований на 2 листопада.

До нас в команду цього проєкту приєдналася Олена Кудишкіна (дизайнер), яка погодилась згодом зробити 3-D модель підвалів після їх точних замірів для зручності орієнтування в них (див. додаток Д). Згодом, 2 листопада ми пройшли інструктаж з ТБ, отримали документ Акт допуску. Почали роботу.

Ми відкрили люк з кімнати, і тепер мали змогу спускатися в підвали через «свою кімнату для переодягання» в «Пік». Це виглядало значно безпечніше, ніж драбиною через «Яму». З люка прохід був дуже вузький, сходинок не було. Пристосувалися по ходу: з каміння наявного під ногами побудували «сходи». На карті видно цей старий маленький будиночок, в якому кімната та люк. Будинок явно був більший. Видно і ззовні (відсутня частина стін з північної сторони), і з середини видно закладений дверний прохід. Дивно, що люк зроблений в підлозі прямо біля колишнього дверного проходу. А наявність великих кованих петель в зовнішній частині будинку (позначено зеленим на фото) біля вікна (напроти колишнього дверного проходу) – народжують припущення, що раніше це міг бути великий пологий спуск в підвали або сходи. І вікно – це частина закладеного входу. Згодом, коли ми створили 3-D план, ми зрозуміли, що це припущення виглядає доволі логічним. А люк – це «дитя» часу, яке було

створено явно після того, як великий вхід був закладений. Як видно на фото (див. додаток Д) – люк має доволі маленькі розміри.

Нам повністю відкрили «Колодязь» і спустили вниз ківш. Світла стало більше і легше було орієнтуватися в середині. Ми зробили лазерною рулеткою точні заміри всіх приміщень. Це нам дозволило зробити доволі детальний план, вказавши розміри, наявність отворів для вентиляції (чорні квадрати), та зазначити імовірні проходи (X – на карті), судячи з завалів на відсутності кладки. Так виглядало дно «Колодязя», видно було проходи в нижню «Тортурну» та прохід в «Єгипет». Колодязь сильно засипаний. Але на цю землю було зручно ставити ківш, який потім підіймав кран.

Кімната «Єгипет» отримала таку назву, бо по центру кімнати – велика куча землі, яка мала пірамідальну форму. В стелі «Єгипту» було маленьке квадратне віконечко (десь 20x20 см). Скоріш всього це був «душник»/вентиляція, яка була пробита чи зламана, і довгий час в кімнату «затікала» земля. Судячи з щільності ґрунту, з якого складалася «піраміда», було зрозуміло, що ґрунт потрапляв в кімнату мокрим з водою. Висихаючи, вода ущільнювала ґрунт. Також було зрозуміло, що рідні підлога кімнати десь на 40–50 см (можливо більше) під ґрунтом. Це стало зрозуміло по тріщинах між ґрунтом та стінами по периметру кімнати. Ґрунт висихаючи – відставав від стін. В кімнаті відчувалась вологість. Для розв'язання питання вологості та для відновлення вентиляції, нами було прийнято рішення відкопати «душник» з поверхні землі. Ми попросили дирекцію водоканалу посприяти в цьому. За декілька днів екскаватор з поверхні землі вирив великий котлован, щоб дістатися до стелі «Єгипту» та відремонтувати вентиляцію. Оператор екскаватора копав дуже обережно. Діставшись майже до стелі, було зрозуміло, що отвір вентиляції забитий камінням. Спеціально це було зроблено чи випадково – не зрозуміло. Але що дивно, під час копання котловану, десь на глибині від 1 до 2 метрів було знайдено багато побутового сміття: залишки тканини, пластикові пляшки 1,5-2 літри та інше. Було зрозуміло, що тут вже нещодавно існувала яма, куди місцеві закидували непотріб. Забігаючи наперед, варто зазначити, що у місцевих цього непотребу було вкрай багато, враховуючи об'єми сміття, які ми ліквідували з

підвалів та знаходили в ґрунті. Скоріш всього, під впливом опадів, ґрунт над кімнатою «Єгипет» просів, була зламана вентиляція. Потім ґрунт через отвір вентиляції потрапив в саму кімнату «Єгипет», утворивши яму на поверхні, куди місцеві і закидували сміття. Потім яму засипали врівень. На поверхні над Єгиптом асфальт був відсутній, як і над «Колодязем», «Ямою» та «Чорним морем». Також над цими трьома кімнатами була висота 30–50 см, схожа на залишки фундаменту або цоколь будівлі, якої вже не було. Імовірно, раніше над цими кімнатами (або частинами кімнат) знаходилась будівля.

Нами була пробита вентиляція та встановлена довга міцна пластикова, відповідна по діаметру (десь 20 см) водопровідна труба, яку надав водоканал. Потім труба була закріплена та роздерта в ямі і засипана ґрунтом. Таким чином ми створили тягу та вентиляцію в кімнаті «Єгипет», що мало прибрати вологість та цвіль по стінах.

Між «Ямою» та «Єгиптом» є прохід, але рівні різні. Єгипет значно нижче, Яма – вище. В Єгипті є насип біля проходу і багато каміння. При поверхневому аналізі та первинному очищенню сходи не були знайдені. Сам прохід між «Ямою» та «Єгиптом» виглядає дуже фундаментально. Це і додає плутанини. Сходинок не видно, але прохід явно був. Рівень сильно різниться. Можливо, там була дерев'яна конструкція зі сходами або пологий підйом.

Тут же в «Ямі» на східній стіні є місця для закладання балок квадратні, а також є певні горизонтальні «зміни» в кладці, які вказують на наявність якоїсь конструкції в «Ямі» в південно-східному куті.

«Колодязь» – це вертикальна кімната на 3 яруси, куди сходяться різні проходи: нижній ярус – з півночі на «Єгипет» та сходу «Тортурна», середній ярус – з заходу «Коридор» та сходу «Міна», верхній ярус – з півдня «Сходинок». Колодязь виходить на поверхню, де була перекрита двома бетонними сучасними плитами. В стінах Колодязя видно місця, де лежали балки та кривна. Форма отворів-уступів різна: квадратна та кругла.

Отвори-уступи для балок чітко видно між кожним ярусом по 4 сторонам, але також є асиметричні отвори між 2 та 3 ярусом. На рівні «Коридора» та низу

«Сходинок» явно помітно, що був цілий майданчик. Отвори для балок по всьому периметру.

Можемо припустити, що «Колодязь» використовувався як кімната для спуску та підйому між ярусами. Скоріш всього в Колодязі була побудована дерев'яна конструкція з майданчиками та сходами, або навіть підймальний механізм (ліфт). Якщо ми говоримо про пивзавод – то таким чином могли підіймати діжки з пивом.

В Колодязі нами були знайдені декілька старих товстих бочок і частини круглих колод. Також було знайдено декілька плоских каменів, з яких будували тротуари в Херсоні.

Кімната «Тортурна» отримала найменування через наявність в стінах закріплених кованих металевих кріплень та кілець. Той, хто їх знайшов першим пожартував: «О, а тут прив'язували поганих працівників». Так назва і залишилась. Ця кімната скоріш всього знаходиться на тому самому рівні, що і «Єгипет». Поки це важко сказати, бо Єгипет залишається засипаним. На момент замірів «Тортурна» кімната мала невеликі розміри, скоріш всього земляну підлогу і більше схожа на те, що її лише почали рити, а потім закинули. Ми лише підіставали побутове сучасне сміття (старе взуття, зламані пластикові миски, ведра та каміння). Все більш менш рівне каміння, або фігурне каміння, яке виконували функції сходинок, уступів тощо – ми залишали. Дикий бут – діставали на поверхню у відвал.

Над «Тортурною» знаходиться прохід/коридор «Міна». Одна з багатьох нерозгаданих загадок цих катакомб. «Міна» проходить від «Колодязя» до «Колектора». З боку Колектора вона має великий нормальний вхід, обкладений каменем. Потрохи звужується та зменшується при наближенні до Колодязя. Прохід Міна має характерну ромбоподібну форму. Міна примикає до Колодязя, але не «входить» в нього. З «Колодязя» потрапити в «Міну» можна через невеликий отвір, який утворився через вибите (провалене) каміння. Сама Міна в середині камінням не обкладена, а має лише глиняні (прокопані в ґрунті) стіни, стелю, підлогу. Вибите каміння утворює дуже не великий «прохід». Такий, що не кожна людина туди пролізе. Маємо припущення, що «Міна» –це залишки

фортифікаційних споруд кінця XVIII – початку XIX ст. і на неї натрапили випадково, коли будували ці підвали. «Міна» нами не була очищена та оглянута. Орієнтація цього проходу, як показав компас, чітко – Схід-Захід.

У кімнату «Колектор» можна потрапи було двома шляхами. З «Колодязя» через «Міну» або ззовні через вентиляційний отвір, який виходить в зелену зону водоканал. Вся кімната була в побутовому смітті. Кімната наразі мала найбільші розміри серед всіх знайдених приміщень та високу стелю. В Колекторі стоїть міцний неприємний дещо «хімічний» запах. Знаходитись там без професійних респіраторів або навіть протигазів – доволі важко. Поверхневий швидкий аналіз в кімнаті дав зрозуміти, що серед сміття, крім великої кількості сучасних і відносно сучасних пляшок зі скла та пластику, багато знаходиться місткостей від реактивів, якоїсь хімічної рідини, колб, пробірок, що і давала скоріш всього такий сильний запах. З «Колектора» є невеликий прохід в Міну, початок якої обкладений каменем. Також там є великий завалений прохід на південь, можливо сходи, які виходять на поверхню. Прохід повністю засипан землею та сміттям і потребує розчищення. Скоріш всього, він виходить під будівлею, де знаходяться бокси для транспорту.

«Сходи / Сходишки» – це перехід між «Колодязем» та вершиною «Пік». Спочатку ми думали, що там міг бути пологий спуск. Але розчищаючи згодом знайшли повністю прогнивші дерев'яні конструкції (можливо сходишки) та пази в стінах, куди сходишки могли встановлюватись. Сходишки були дуже сильно засипані рихлим ґрунтом, який здебільшого затримувався і не падав в Колодязь завдяки штучно побудованій «греблі» з каміння. Хто її будував – невідомо. Ймовірно, хто насипав цей ґрунт. Аби дізнатися звідки ґрунт, пішли наверх на «Пік».

«Пік» – так названий майданчик, яка знаходиться на верху Сходинок, бо мав найвищу висоту серед всіх приміщень (крім виходу вверх Колодязя). З «Піка» на південь йшов прокопаний тунель в глині, названий нами «Келія». На захід був обвал від підлоги до стелі. Ґрунт пухкий, м'який – глина вперемішку з піском. Цей ґрунт явно відрізнявся від інших, які зустрічали в інших кімнатах. Було зрозуміло, що його сюди засипали зверху. Його було так багато, що було не

зрозуміло, чи є прохід на захід з «Піку» чи нема. Саме цей ґрунт «сповзав» вниз по Сходинках від Піку аж до самого Колодязя. На схід з Піку був невеликий (декілька метрів) прохід, який закінчувався тупиком. На стелі тупіка був люк, через який можна було потрапляти в підвали з маленького будинку зверху (наша кімната для переодягання).

«Келія» – прохід в глині, необкладений каменем, він починався великим проломом в південній стіні «Піка». Доволі вузький і нерівномірний (стіни криві). На стінах та підлозі багато слідів від лап щурів. При чому, судячи з розміру лап, пацюки були доволі великі. Всі стіни в Келії пориті-погризані. Прохід на південь звужувався. Схоже на те, що його або почали рити і перестали (можливо через побоювання обвалу), або це було місцем видобутку глини для місцевих потреб в певний період існування підвалів. Біля входу в «Келію» на підлозі, під товстим шаром ґрунту було знайдено ковану кірку (без ручки) та декілька ручних бурів (для свердління отворів).

Саме з Коридору було нами вирішено почати роботу. Це скрізний закруглений прохід між колодязем та Чорним Морем. Зрозуміти, що це прохід було доволі важко через великий пролом в стелі в центрі Коридора, звідки колись напало багато землі і каміння. Первинний огляд завалу дав розуміння, що він не критично аварійний, і ми можемо розчистити прохід від сміття та ґрунту ближче до колодязя. А потім перевірити на наявність тріщин, сколів і зробити опори, які б підтримували стелю до ліквідації завалу та відновлення кладки. Провал зі стелі наверх був повністю забитий ґрунтом та камінням, і виходив на поверхню приблизно там, де раніше була частина будинку, яка тепер зруйнована.

Те, що прохід наскрізний в «Чорне море» стало зрозуміло ще під час первинного огляду в перший день візиту в ці підвали. Хоч завал був майже від підлоги до стелі – все ж таки під стелею залишалось місце, що невелика людина могла пролізти там. Що і зробив один з учасників нашої команди. Він зміг проповзти на 2/3 проходу, а далі світлом ліхтаря світити в бік «Чорного Моря». З «Чорного моря» світло було добре видно.

Важливо зазначити, що Коридор виходить в «Чорне море» не в рівень з підлогою, а значно вище. Тобто в «Чорному морі», скоріш всього, мала бути якась конструкція, яка б дозволяла заходити в Коридор або приймати звідти «товари». У перші години розчищення Коридору від сміття, було викинуто на поверхню 3 повних ковші сміття. Насамперед, це була розбита сантехніка (керамічні та пластикові бачки туалетні, раковина, унітаз, пляшки, колеса десь 60х-70х років, водопровідні труби), металеві баки, тканини, старий паралон та багато іншого. Дивно те, що потрапити так глибоко в Коридор це сміття не могло зверху. Ймовірно, закидалося з Колодязя або через пролом. Пізніше наповнення ковшів пішло повільніше, бо вже треба було бути більш обережними. «Наповнення» складалося з землі, каміння, цегли, які треба було перевіряти на наявність різних предметів.

У північній стіні Коридору була знайдена невелика ніша в стіні (десь 60 x 50 x 50 см). Вона теж була забита сміттям та землею. Вона нікуди не вела і закінчувалась так само раптово, як почалася.

У ході очищення від «сучасного» сміття, в Коридорі серед землі і каміння почали траплятися цікаві знахідки. Нами було знайдено декілька гільз, предмет схожий на обріз (обрізана рушниця або карабін), заржавілий предмет, схожий на наган, аптечні пляшки, залишки старого тонкого скла, схожого на абажури від газових ламп (характерна форма та райдужні розводи на склі), цегла з клеймами (які раніше не зустрічали в Херсоні), пивна пляшка, корка від пива, штик-ніж від старої гвинтівки, залишки дерев'яних діжок, колоски кольорового металу. Знахідки траплялись як біля самої підлоги так і в зверху кімнати. Враховуючи, що цей ґрунт «наносний», то всі ці речі сюди могли потрапити 2 шляхами: або з землею через пролом з поверхні, або їх сюди приносили.

Викликав здивування знайдений прохід в сторону «Ями», бо «Яма» і «Коридор» знаходяться на різних рівнях. Раніше його видно не було. На першому плані, намальований від руки після поверхневого огляду підвалів (він не зберігся) його не було взагалі. План, який презентується, вже був створений після двох днів роботи, коли ми вже мали більш менш зрозумілі розміри і пропорції приміщень. На ньому ж видно деякі проходи (початок проходів), про

які мова ще не йшла. Прохід цей в сторону «Ями» виявився сильно забитим. Щільність ґрунту більше схожа на моноліт, ніж на засипку, тому копати не стали.

На тому самому рівні, як іде цей прохід в сторону «Ями», на стіні в «Ямі» є наявність «зміненої» кладки. Тобто, або прохід був, і його потім засипали заклали, або його почали робити і зупинились. Подальше очищення Коридору просувалося в сторону завала. Основний ґрунт під завалом ми не ворушили, щоб не порушити цілісність і не спровокувати обвал. В кінці другого дня очищення Коридору, де працювала вся команда, стало зрозуміло що з Коридору йде ще один прохід на південь. Він теж був засипаний ґрунтом, камінням та великою плитою (камінною чи бетонною). Цікаво те, що прохід цей був побудований не з дикого каменю (бута) як інші приміщення, а мав хорошу щільну кладку, з темної цегли. Прохід був низький і звужувався. Але було видно, що в кінці він закінчується або кімнатою, або сходами вниз чи вверх. Поки було важко сказати.

На цьому етапі було вирішено призупинити розчистку Коридору вглиб, бо стало попадатися все більше знахідок. Вирішили розчистити краще від ґрунту ту частину Коридора, де вже можна було ходити в повний зріст. Бо до того очищення було поверхневе – від сміття, каміння та рихлого ґрунту, аби просунутись далі по коридору. Очистили стіни від налипшої землі, почали чистити ґрунт на підлозі. Були невеликі знахідки. А саме головне, було з'ясовано що підлога Коридора – з якісної міцної цегли.

У подальші дні був проведений аналіз та очищувальні роботи на «Сходах» та «Піку». Саме очищення від ґрунту та каміння дало розуміння, що раніше там були сходи: залишки дерев'яних конструкцій та самі сходи. Також були виявлені ніші в стінах, куди заходили сходи. Було багато прибрано ґрунту з західного завалу на вершині «Пік». Як зазначалося раніше, це був пухкий ґрунт (глина+пісок), який легко вигрібався совковими лопатами. Просування «на захід» в «Піку» було дуже повільним, бо завал був повний з підлоги до стелі. І як тільки вигрібався об'єм ґрунту, тут же з'являлось стільки ж ще зверху. Було зрозуміло, що завал / ґрунт іде вище, ніж стеля «Пік».

3.2. Знахідки під час робіт в підвалах, підземеллях та катакомбах

Під час проведених очищувальних робіт було знайдено багато цікавих матеріалів. У проході було знайдено декілька цеглин з клеймами, уламки старих пляшок та декілька фрагментів старих дерев'яних діжок з написами. Первинний огляд діжок вказував на те, що вони можливо були з-під вина. Характерні червоні плями на внутрішній стороні дна (або кришки) і деяких кльопках.

Під час вигрібання ґрунту випадково була знайдена монета. На фото (див. додаток К) видно «подряпини» на монеті – це слід від лопати. Монету знайшли випадково завдяки звуку – лопата наткнулась на монету. Важливо зазначити, що Андрій Селецький регулярно працював з металодетектором по тому ґрунту, який діставали на поверхню. Це робилось для того, щоб не пропустити якісь важливі металеві знахідки. Так було «донайдено» декілька гільз. Також трапилася радянська монета 1934 року. Виходячи з цього, ймовірно, що кімната була засипана не раніше 1934 року. Крім монети, на «Піку» знайшли стару кирку.

Просування і розгрібання «західного» завалу «Пік» та очищення через пару днів південного завалу в «Коридорі» дало зрозуміти, що там має бути ще одна кімната. Рівень кімнати та конструкція наразі невідомі. Перевіривши ззовні (з поверхні) частину будинку, яка знаходилась над «уявною» кімнатою – підтвердили, що підлога там з того самого ґрунту, який діставали знизу. Можливо, з нової кімнати не було проходу в «Пік», а просто обвалилась підлога, через яку засипали пустоти («Пік»).

Простір «кімнати» був засипаним старими речами, зламаними сучасними меблями та іншим сміттям. Також в районі південного провалу в Коридорі (над ним) помітили просідання ґрунту та уламки бетонної/кам'яної плити. Скоріш за все ці уламки ми бачили знизу. А ще, не маючи дверей і ніяк не будши закритою, знаходячись поруч (4 метри) від КПП – кімната, скоріш всього, часто використовувалась місцевими, як туалет. Про це говорив характерний запах. Було вирішено надати новій кімнаті назву «Засипана». Розміри на плані

вказані абсолютно уявні, бо не спираються на конкретні дані. На плані лише вказана наявність ще однієї кімнати, яка має 2 виходи/входи або провали.

Поверхневі роботи з розчищення також провели в проході між «Колодязем» та «Єгиптом» (де знайшли гільзи від декількох видів стрілецької зброї часів Першої Світової) та в «Ямі». Розчищення в «Ямі» доволі складні. В «Ямі» явно розпізнається насипаний ґрунт (зверху через стелю або наведений) своєї нерівністю, але він має дуже твердий стан. Серед наявного «міцного» ґрунту виглядають різні предмети, хаотичні каміння та конструкції. Наприклад, найбільша серед візуально розпізнаваних – металевий кований «піддашок» (або схожий на нього), які зазвичай встановлювались над вхідними дверми з боку вулиці, щоб захистити двері від опадів. Серед інших знахідок цікавим є радянський чайник, виготовлений на основі фільтра для протигазу. В кімнаті «Єгипет» була на поверхні намотої / насипаної землі знайдена металева конструкція – складне ліжко, схоже на односпальні складні ліжка шпиталів часів Першої світової війни. Таке саме ліжко виглядає з ґрунту в тій самій кімнаті (сильно засипано і потребує розчищення), а також 1 таке ліжко було знайдене в «Коридорі». Таким чином, 2 ліжка були підняті на поверхню та зберігались на складі, який нам виділив водоканал, а одне залишалось майже повністю засипаним під землею.

Варто зазначити, що деякі знахідки були залишені в ангарі, які нам виділив водоканал. Деякі встигли вивезти на склад, але дещо було втрачено. В останні дні роботи в катакомбах деякі знахідки були залишені в ніші в «Коридорі», а деякі були підняті в коробках на поверхню в кімнату для переодягання. По поверненню через декілька днів на об'єкт побачили, що ніша була пуста, і з коробок також зникли деякі предмети.

Слід відмітити, що у спілкуванні із керівником водоканалу зазначав важливість того, що саме ми розчищаємо підвали. Бо якби ці предмети (іржаві металеві, уламки, шматочки) потрапляли в руки працівників водоканалу – вони б їх або не помітили, або викинули, не надавши значення. Чи зберігають зараз ліжка, цеглу, колоди в ангарі на території водоканалу – не відомо. Туди ж ми привозили 2-3 куба складеної старої черепиці з іншого об'єкту на зберігання.

Отже, були знайдені такі предмети:

- 1) ампули від аптечок ГО (див. додаток Л);
- 2) гільзи від гвинтівок часів Першої Світової війни. Гільза від патрона від британської гвинтівки Лі Енфілд Патрон виготовлений в 1916 році. Така гвинтівка активно поставлялась для Антанти, білі теж активно її використовували (див. додаток М);
- 3) гільзи і від Мосіна, Нагана і інші;
- 4) ложка шпитальні(див. додаток Н);
- 5) частини дерев'яних діжок (див. додаток О);
- 6) пивна пляшка від портера «A. Le Coq & Co» (див. додаток П);
- 7) чайник з протигаза (див. додаток Р) ;
- 8). жетон монета (див. додаток Т);
- 9). штик-ніж від карабіна Маузера К98к (див. додаток У);
- 10). цегла з клеймом «УИ». Схожу цеглу Андрій Селецький та Бородашкін Станіслав знайшли в фасаді будинку в Херсоні на розі Пилипа Орлика та Гоголя, тільки клеймо на торці цегли (див. додаток Ф);
- 11). обріз, весь заржавілий і майже не збережена дерев'яна частина. Як суцільний шматок іржі;
- 12) Монета 1934 р. (див. додаток С)
- 13). гудзик гренадерського полку (див. додаток Ч) ;
- 14). пляшки скляні (див. додаток Ц);
- 15). Наган (див. додаток Ш);
- 16). Пломби (див. додаток Щ);
- 17). різні дрібні предмети (див. додаток Я).

Таким чином, під час проведення розчищення знайдених підземель у Херсоні вдалось виявити багато цінних артефактів з різних часів: від кінця XVIII до середини XX ст., які, на жаль, перебували у грудях сміття. Проте, їх наявність засвідчує доцільність та перспективність повноцінного археологічного дослідження херсонських підземель.

ВИСНОВКИ

Таким чином, роблячи висновки з проведеного дослідження, можна відмітити, що коло опублікованих праць з теми нашої роботи у цілому презентує достатньо активний напрям, що розвивається наразі в Україні – це окреслення та переосмислення багатьох термінів і понять, наприклад: «історико-культурна спадщина», «культурні цінності», «археологічна спадщина» та інші. Водночас, наукове середовище доходить до висновків, що існуючий термінологічний апарат ще далеко не є тотожним між собою, а складає певні частини цілого поняття «історико-культурна спадщина». Здебільшого, виявлення нових історико-культурних об'єктів не проводилося.

Слід відмітити, що з відновленням державного суверенітету України, розбудовою незалежної держави та проведенням широкого спектру реформ водночас активізувалися і наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу міста Херсона. Разом з тим, не усі об'єкти історико-культурної спадщини міста зацікавили місцевих краєзнавців. Зокрема, історики не здійснили комплексного, всебічного опрацювання підземель і катакомб Херсона, що і стало головною темою нашої уваги.

Джерельною базою нашої роботи стали як неопубліковані, так і опубліковані матеріали. До неопублікованих джерел ми віднесли архівні матеріали картографії, які вдалось виявити у фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею та National Archives at College Park. Скориставшись можливістю, ми можемо ввести до наукового обігу кілька картографічних матеріалів. До опублікованих джерел відносяться здебільшого дореволюційні періодичні видання, які публікували відомості про місцезнаходження підземель і катакомб в історичній частині міста Херсон. Це дало нам змогу локалізувати, систематизувати, класифікувати та типологізувати підземні приміщення під Херсоном та знайти декілька входів до них з метою визначення їх доступності у разі проведення подальшого наукового дослідження.

У результаті опрацювання історіографії та джерельної бази ми дійшли висновку, що систематичного вивчення херсонських підземель не проводилося. Ті не дуже часті дослідження, які робились за останні 10-20 років місцевими краєзнавцями, дигерами чи просто шукачами пригод, не покладені в жодні структурні вивчення, аналізи, статті чи публікації.

Сучасні українські та міжнародні нормативні акти, пов'язані з інтерпретацією історико-культурної та археологічної спадщини, по-різному трактують підходи до сутності визначення і специфіки їх наукових досліджень. Спільними ознаками для багатьох законів є сукупність матеріальних і нематеріальних цінностей або пам'яток, історичної пам'яті. Слід наголосити, що у сучасному розумінні об'єкти історико-культурної та археологічної спадщини є не лише пам'ятками історії та культури або археології, а й частиною навколишнього середовища, створеного людиною. На сучасному етапі сформульована пам'яткоохоронна діяльність та законодавчо закріплені конкретні норми, але бракує єдності у застосуванні термінів, що призводить до деяких правових колізій, які потребують подальшого наукового опрацювання і, зокрема, впорядкування досліджень, що стосуються підвалів, горищ, катакомб, до ознайомлення з якими і звернулися у межах кваліфікаційної роботи.

Після початку робіт над розчищенням катакомб ми відкрили декілька кімнат (їм надали умовні назви «Коридор», «Чорне море», «Єгипет» тощо) і

зробили заміри лазерною рулеткою. Згодом вдалось зробити 3D модель розкритих підземель. Нами була зроблена вентиляція, що мало прибрати вологість та цвіль по стінах. При поверхневому аналізі та первинному очищенню сходи не були знайдені. Сам прохід між кімнатами катакомби виглядав дуже фундаментально. Це додало плутанини. Сходинок не було видно, але прохід явно був. Рівні сильно різнилися. Тому зробили висновок, що або там була дерев'яна конструкція зі сходами, або пологий підйом. В Колодязі нами були знайдені декілька старих товстих дошок і частини круглих колод. Також було знайдено декілька плоских каменів, з яких будували тротуари в Херсоні. У цілому кімнати були завалені великою кількістю сміття, яке нами старанно очищалося із приміщень. Важливо зазначити, що Коридор виходить в «Чорне море» не в рівень з підлогою, а значно вище. Тобто, в Чорному морі, скоріш всього, мала бути якась конструкція, яка б дозволяла заходити в Коридор або приймати звідти «товари».

У ході очищення від «сучасного» сміття в Коридорі серед землі і каміння траплялися цікаві знахідки. Нами було знайдено декілька гільз, предмет схожий на обріз (обрізана рушниця або карабін), заржавілий предмет, схожий на наган, аптечні пляшки, залишки старого тонкого скла, схожого на абажури від газових ламп (характерна форма та райдужні розводи на склі), цегла з клеймами (які раніше не зустрічали в Херсоні), пивна пляшка, корка від пива, штик-ніж від старої гвинтівки, залишки дерев'яних діжок, полоски кольорового металу. Враховуючи, що цей ґрунт «наносний», то всі ці речі сюди могли потрапити двома шляхами: або з землею через пролом з поверхні, або їх сюди приносили.

Завдячуючи Кудишкіній Олені, що долучилася до нашої команди, ми отримали приблизну модель в об'ємі, враховуючи зняті нами розміри лазерною рулеткою. На моделі зазначені форми приміщень, розташування проходів та ймовірних проходів (завалів), вентиляційних отворів в стелі. Для масштабу в декількох місцях встановлені фігури людей (середнього зросту).

Після початку широкомасштабної агресії росії проти України робота була призупинена через «незрозумілість» перспектив проекту (чи буде і надалі нове

керівництво водоканалу підтримувати розчищення приміщень? Чи будуть підвали передані в оренду ГО або Асоціації «Туризм Херсона»?).

В перші дні повномасштабного вторгнення військ РФ, коли в Херсоні була загроза бомбардування міста та використання ворогом РСЗО «Град» (як попереджалося в новинах) – ми написали І. Колихаєву, нагадуючи про існування підземних комунікацій, де мешканці міста могли б сховатися від обстрілів. Маючи декілька виходів, природню вентиляцію та великі площі під землею – можливо ці підвали могли б захистити від мін та уламків. Повідомлення було прочитано – реакції не було. Спілкуючись з працівниками водоканалу, які знаходились в Херсоні всю окупацію 2022 року, ми дізнались, що у місцевих відсутня була будь-яка інформація про відвідування цих підвалів окупантами. Тобто, вони туди не спускались. Це добре. Можемо припускати, що підвали ніяк не заміновані. Нам відомо, що влітку 2023 року, внаслідок підризу росіянами Каховської ГЕС, вода попала в підвали. Чи прийшла Велика вода через ґрунт, чи затікала в підвали через поверхню – нам невідомо. В будь-якому випадку, вода могла підмити деякі кімнати, нанести ще більше мула, землі та глини, спричинити обвали або тріщини. А може навпаки, розмити «чужорідний ґрунт», очистивши підвали та проявивши нові кімнати. Наразі, ці підвали потребують продовження ретельного очищення, дослідження та створення на їх основі унікального проєкту.

Робити висновки про призначення приміщень з огляду на знахідки, конструкції приміщень та їх стан – зарано. Зрозуміло, що якщо виявиться, що «Міна» – це залишки фортифікаційних споруд, «Келія» – місце видобутку глини, а інші приміщення були підвалами пивного виробництва, то цей об'єкт поєднує в собі військове, виробниче використання та видобуток глини. Також додають багато питань знахідки аптечних пляшок, шпитальних ліжок, пляшки від пива, яке поставлялися в шпиталі. Чи використовували приміщення для лікування поранених в один з періодів Першої Світової чи Другої Світової війн? Багато слідів зброї та набоїв – чи це залишки сміття, чи тут перебували деякі формування під час підпільної боротьби?

У цілому можна підсумувати, що об'єкт потребує подальшого розчищення, вивчення та дослідження. А також збереження та організацію там історико-культурного простору для відвідувачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бірвова О. Історико-культурна спадщина України: цифрові технології збереження та популяризація в умовах воєнних дій. *ГРАНІ*. Т. 26. № 5. 2023. С. 90-94.
2. Ветров В., Т. Ветрова. Досвід проведення комплексних археологічних досліджень під час реставрації південного муру Меджибізької фортеці. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України. Збірник матеріалів 4 Всеукраїнської наукової конференції 18 квітня 2024 р.* Переяслав, 2024. С. 7-14.
3. Вовкодав В. Дослідження будинку-музею архітектора В.Г. Заболотного: історико-архітектурний та історіографічний аспекти. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України. Збірник матеріалів 4 Всеукраїнської наукової конференції 18 квітня 2024 р.* Переяслав, 2024. С. 14-22.
4. Віноградова Л., Шинкаренко О. З історії розвитку промисловості міста Херсона ХІХ – початку ХХ ст. *Південний архів: збірник наукових праць. Історичні науки*. Вип. 12. Херсон: ХДУ, 2003. С. 62.
5. Ганусевич Н. Образ Святого Юрія у костелі монастирського комплексу Бернардинців. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток*

- історико-культурної спадщини України. Збірник матеріалів 4 Всеукраїнської наукової конференції 18 квітня 2024 р. Переяслав, 2024. С. 29-39.*
6. Головка А.А. Збереження та промоція історико-культурної спадщини як чинник згуртованості та розвитку територіальних громад. *Центр регіональних досліджень*. Вип. 1. 2024. С. 90-95.
 7. Горбик В.О., Г.Г. Денисенко, П.І. Скрипник. *Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 42 с.
 8. Губочкін М. Дослідження пам'яток козацької фортифікації у с. Кропивна на Золотонщині. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України. Збірник матеріалів 4 Всеукраїнської наукової конференції 18 квітня 2024 р. Переяслав, 2024. С. 22-29.*
 9. Из-за бесконтрольного рытья часто происходили обвалы. *День*. 1901. С. 2.
 10. Каткова Т.Г. Поняття культурної спадщини за міжнародним та українським законодавством. *Право і безпека*. 2005. Т.4. № 5. С. 148-152.
 11. Копієвська О.Р. Всесвітня культурна спадщина: регулювання міжнародним правом. *Держава і право: збірник наукових праць*. Київ, 2006. Вип. 33. Юридичні і політичні науки. С. 25-30.
 12. Корбуль И. Письма в редакцию. *Юг*. 1908. С. 4.
 13. Кот С.І. «Культурні цінності»: поняття і терміни у контексті повернення та реституції предмета культури. *Праці центру пам'яткознавства: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 20. С. 10-27.
 14. Находки древних памятников. *Южные ведомости*. 04 мая 1913 г. С. 3.
 15. National Archives at College Park. F. 373. Records of the Defense Intelligence Agency 1920-2006. M1765 Overlay Indexes for Aerial Photography of the Defense Intelligence Agency, 1935 – 1945. Overlay indexes for degree square 46N032E. P.3.

16. National Archives at College Park. F. 373. Records of the Defense Intelligence Agency 1920-2006. M1765 Overlay Indexes for Aerial Photography of the Defense Intelligence Agency, 1935 – 1945. Overlay indexes for degree square 46N032E. P.6.
17. Паньків Н.С., Гаврилишин О.М. Вплив культурної спадщини на розвиток туризму в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. Т.1. № 6. 2021. С. 212-224.
18. Памятная книжка Херсонской губернии за 1910 год. Херсон: Тип. Херсонское губернское правление, 1910. 217 с.
19. Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 г. Херсон: Типография Херсонского губернского правления, 1901. 220 с.
20. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. Київ: Техніка, 2000. С. 250–251.
21. Пиворович В.Б. Херсон и его жители в фотографиях, портретах, документах. Херсон, 2011. 300 с.
22. Пиворович В.Б., Дяченко С. Улицы старого Херсона. Херсон: ЧП Вирлич. 2002. 196 с.
23. Поливач К.А. *Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України*: дисс ... канд. Геогр. наук: спец. 11.00.02. Київ, 2007. 220 с.
24. Постановления Городской Думы. *Херсонские губернские ведомости*. 1896. С.2.
25. Про херсонские катакомбы. *Новая заря*. 1919. С. 2.
26. Про херсонские катакомбы. *Юг*. 1902. С. 2.
27. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21 вересня 1999 р. № 1068-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. №. 48. С. 405.
28. Про культуру: Закон України від 14 грудня 2010 р. № 2778-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №. 24. С. 168.
29. Про музеї і музейну справу: Закон України від 29 червня 1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. №. 25. С. 191.

30. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 02 жовтня 2000 р. №. 3136-ІХ. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. №. 39. С. 333.
31. Сборник Херсонского земства за 1884 г. Херсн: Тип. Н.Ю. Ващенко, 1885. №.17. 196 с.
32. Сінкевич Є. Краєзнавці досліджують історію Херсонщини. *Краєзнавство*. 2013. № 2. С. 220-221.
33. Тарантул Л.М., Чернікова І.В., Л.Р. Дрогомирецька. Збереження історико-культурної спадщини України як чинник національної ідентичності. *Культурологічний альманах*. Вип. 1. 2024. С. 147-159.
34. Тлумачний словник української мови Словник UA. Електронний ресурс: режим доступу: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B1%D0%B0>
35. Сторчак М., О. Бодня. Оцінка забезпеченості історико-культурною спадщиною Лубенського району Полтавської області. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. Харків, 2017. Вип. 25. С. 60-64.
36. Хмель В. Было время – и на проспекте Ушакова козы да овцы паслись. Електронний ресурс: режим доступу <https://artkavun.kherson.ua/byilo-vremya---i-na-prospekte-ushakova-kozyi-da-svini-paslis.htm>
37. Холодок В.Д. Становлення та розвиток системи державного управління охороною культурної спадщини в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування: збірник наукових праць*. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2012. Вип. 3. С. 131-139.
38. Херсон. Полный путеводитель по городу: маршруты, интерес. Факты, советы путешественнику / авт.-сост. Ю. Мазунова, О.В. Алеферко, Л. Косенко; науч. Ред. С. Дяченко; фот. С.А. Алеферко, Д. Жильцов, Н. Стрекаловский. Херсон : Наддніпряночка, 2013. 139 с.
39. Херсонщина талантами багата / Упр. Культури і туризму, Обл. центр нар. Творчості; ред. Н. Вигоднер; дизайнер В. Кулакова. Херсон: Наддніпряночка, 2009. 19 с.

40. Херсонский календарь-справочник за 1908 год. Херсон: Тип. Б.А. Фукса, 1905. 74 с.
41. Фонди Херсонського обласного краєзнавчого музею. Фотозйомка м. Херсон з висоти 600 м. 06.04.1918 р. Ф-4289.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Кодекс академічної доброчесності

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Білецький Олексій Сергійович,
учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, УСВІДОМЛЮЮ, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної доброчесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичної поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання:
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу:
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статеву чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

Вересень 2023
(дата)

(підпис)

Білецький О.С.
(ім'я, прізвище)

ДОДАТОК Б

Лист-прохання розпочати вивчення підземель

ХЕРСОНСЬКА МІСЬКА РАДА
Міське комунальне підприємство
«Виробниче управління
водопровідно-каналізаційного
господарства міста Херсона»
(МКП «ВУВКТ м. Херсона»)
пл.ім. Ю.Тутушкіна, 9, м. Херсон, 73000
тел. 45-50-01, факс. 45-47-51
E-mail: hydokanal@gmail.com
Web: [http:// www.water.kherson.ua](http://www.water.kherson.ua)
Код ЄДРПОУ 03355726

Херсонському
міському голові
Ігорю КОЛИХАСВУ

№ 03.2021 № 38-39/Всх

На _____ від _____

Шановний пане Ігорю!

Даним листом хочемо звернути Вашу увагу на те, що під час виконання робіт з благоустрою території площадки №1 за адресою площа ім. Ю.Тутушкіна, 9, працівниками нашого підприємства під однією з будівель було виявлено підземний «лабіринт».

Для участі у розкопках та з метою дослідження підземного простору була залучена ініціативна група Асоціації «Регіональна туристична організація «Туризм Херсона», яка має професійну зацікавленість до даного виду об'єкта, а також досвід та можливості дослідження, маючи в своїй структурі істориків та дійсних членів Національної спілки краєзнавців України. Спільними зусиллями було виявлено цілий каскад з'єднаних між собою підземних галерей.

При вивченні виявленого об'єкта було встановлено:

1. Дана знахідка має багатовікову історію та бере свій початок ще з часів заснування міста і, скоріш за все, частково використовувалась для оборони Херсона.
2. Дані підземні галереї не можуть бути використані у технології подачі води, а отже, можуть стати музейним експонатом або арт-простором.

З огляду на сказане, пропоную:

1. Посприяти подальшому вивченню об'єкта;
2. Посприяти передачі в оренду Асоціації «Регіональна туристична організація «Туризм Херсона» підземних галерей для створення музею або історичного/арт-простору та залучення інвестицій і грантових проектів.

З повагою
директор підприємства

Михайло ЧЕМЕРИС

ДОДАТОК В

Акт-допуск на перебування представників сторонніх організацій на території об'єкта МКП «ВУВКТ м. Херсон»

АКТ-ДОПУСК

на перебування представників сторонніх організацій
на території і об'єктах МКП «ВУВКГ м. Херсона»

м. Херсон

«02» 11 2020 р.

МКП «ВУВКГ м. Херсона»
(назва виробничого підрозділу)

1. Ми, що нижче підписалися, начальник виробничого підрозділу нач. РБД
Боравик Сергій Володимирович
(прізвище, ім'я, по батькові, посада)

і представник сторонньої організації, відповідальний за виконання робіт
Селецький Андрій Анатолійович Центр мивкої
Історії Олешів
(назва сторонньої організації, прізвище, ім'я, по батькові, посада)
склали цей акт про таке:

2. МКП «ВУВКГ м. Херсона» надає ділянку виробничого підрозділу загублені
уламки металу на території АСВ 1
(назва виробничого підрозділу, назва ділянки)

для виконання на ній геодезичних робіт
(назва робіт)

під керівництвом відповідального за виконання робіт Селецького А.А.
(прізвище, ім'я, по батькові, посада)

на такий строк: початок «02» 11 2020 р. закінчення «31» 12 2020 р.

3. До початку робіт необхідно вжити таких заходів із забезпечення безпеки

№ з/п	Назва заходу	Строк виконання	Виконавець (прізвище, ініціали, посада)
1	Провести вступний інструктаж	02.11.20	МКП ВУВКГ м. Херсона
2	Забезпечити робітників загубленим колективом та індивідуальним захистом	02.11.20	Центр мивкої Історії Олешів
3	Провести з робітниками навчання інструктаж виробничого мивкої та мивкої кожмивкою про порядок управління навчанням, перевірку знань з шланг ОН	02.11.20	Центр мивкої Історії Олешів

Начальник виробничого підрозділу

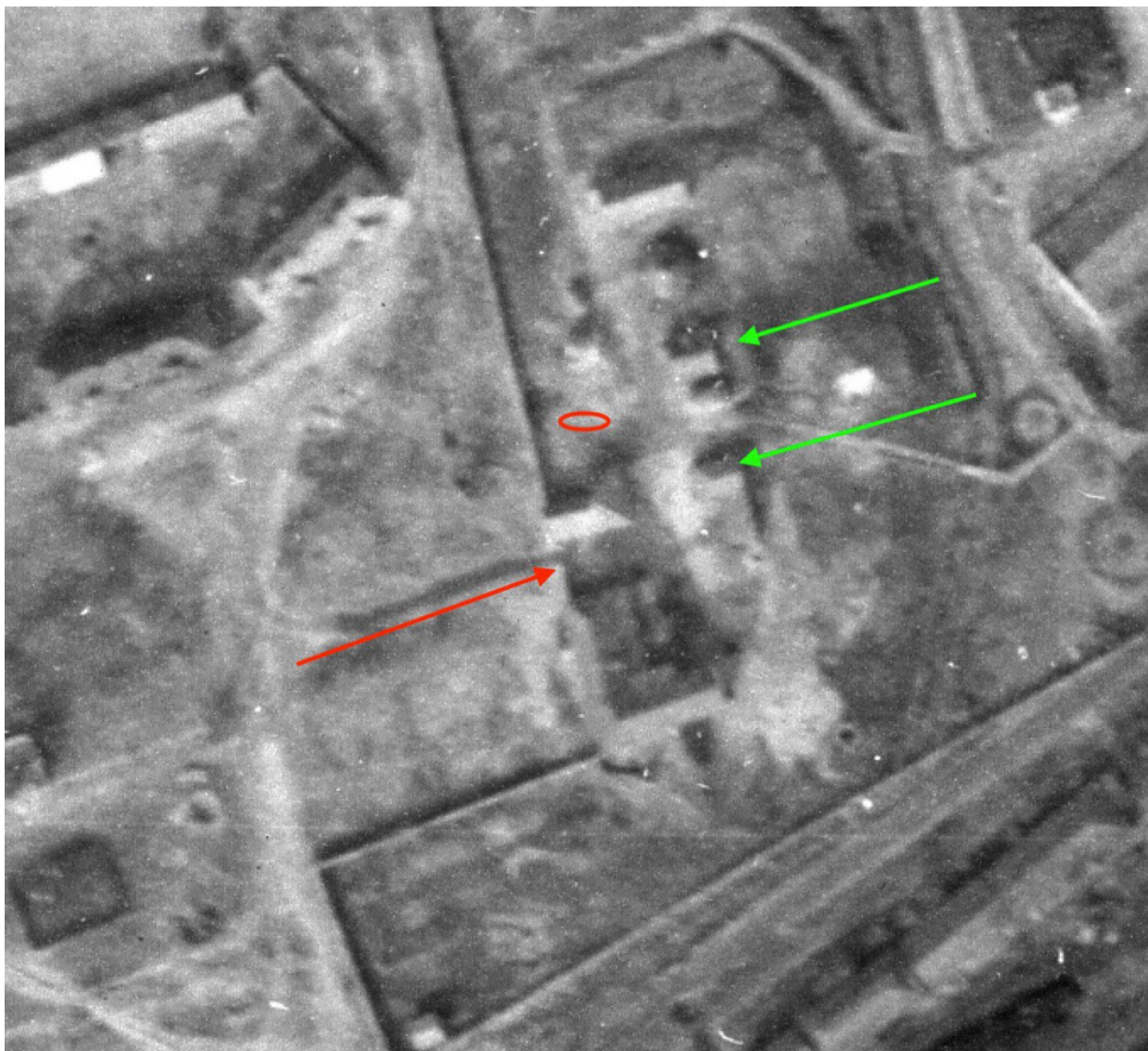
(прізвище, ініціали)

Відповідальний представник
сторонньої організації

(прізвище, ініціали)

ДОДАТОК Г

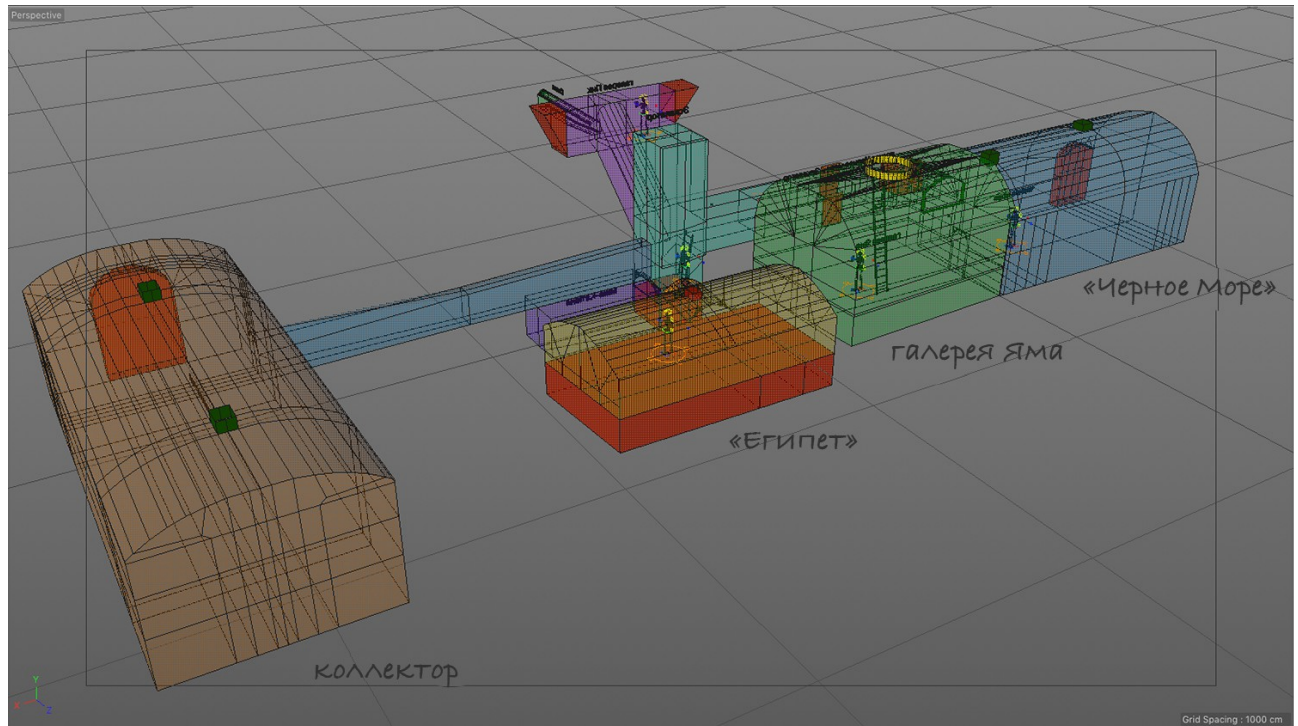
Фрагмент фотографії зроблений авіацією Німеччини.

ДОДАТОК Д

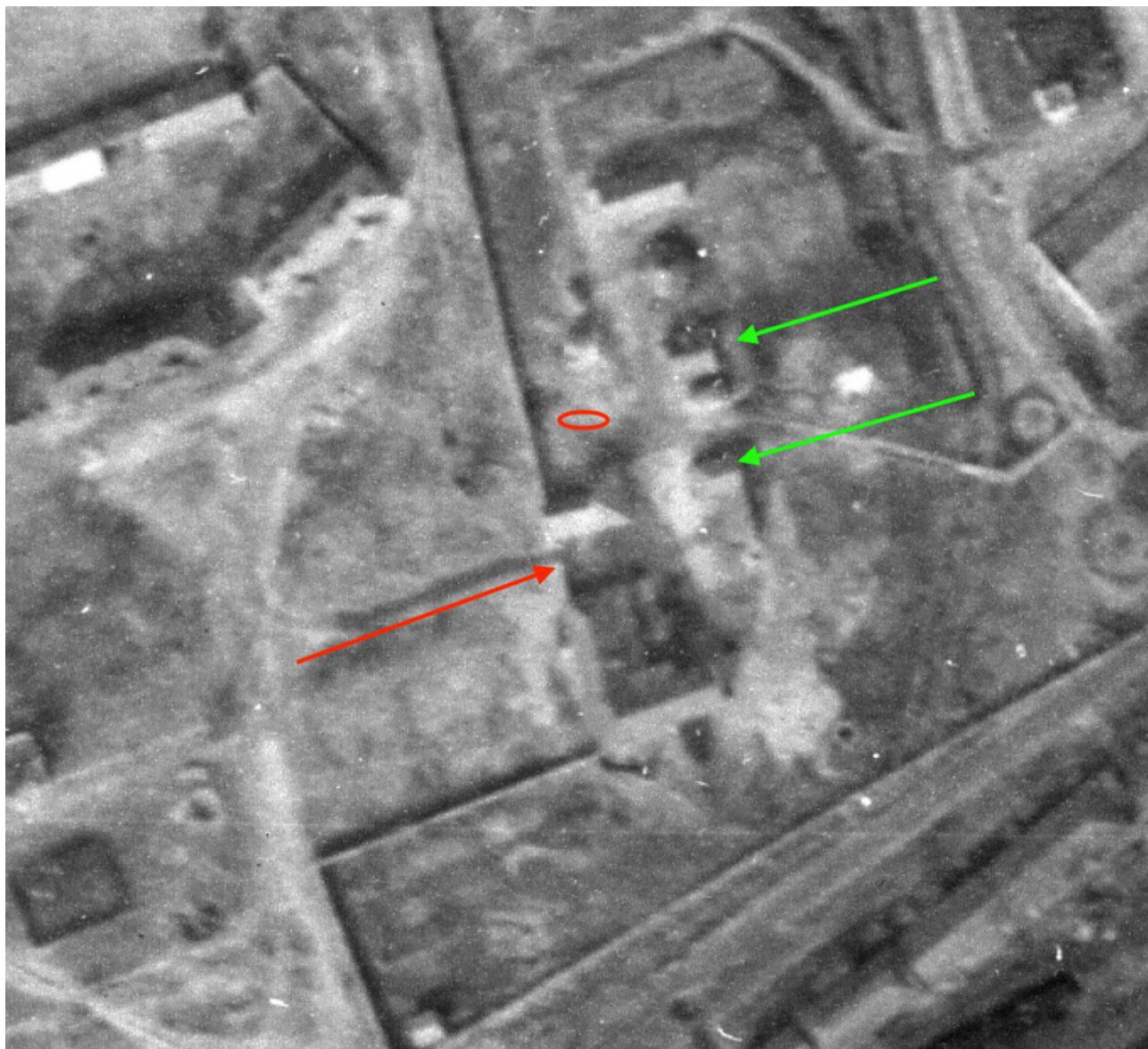
План-схема 3D моделі підземних приміщень

На моделі зазначені форми приміщень, розташування проходів та імовірних проходів (завалів), вентиляційних отворів в стелі. Для масштабу в декількох місцях встановлені фігури людей (середнього зросту).

ДОДАТОК Є

Фрагмент фотографії Херсона з National Archives at College Park.

ДОДАТОК І

Фотографія Херсона 1918 р. зроблена австрійцями з повітряної кулі

ДОДАТОК Й

Фрагмент фотографії Херсона з National Archives at College Park.

ДОДАТОК К

Монета

ДОДАТОК Л

Ампули від аптечок ГО

ДОДАТОК М

Гільзи від гвинтівок Першої світової війни

ДОДАТОК Н
Ліжко шпитальне

ДОДАТОК О

Частина дерев'яних діжок

ДОДАТОК П

Пивна пляшка від портера

ДОДАТОК Р

Чайник з протигазом

ДОДАТОК С
Монета 1934 р.

ДОДАТОК Т
Жетон-монета

ДОДАТОК У

Штик-ніж від карабіна Маузера

ДОДАТОК Ф
Цегла з клейком «УИ»

ДОДАТОК Ч

Гудзик гренадерського полку

ДОДАТОК Ц

Пляшка

ДОДАТОК Ш

Наган

ДОДАТОК Ц

Пломба

ДОДАТОК Я

Цвях

